

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	7
Po'uli	Tūsite, 19 Sune 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapinetai

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 07A/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

Po’uli ‘o e Tusite 19 Sune, 2018

9.00pm.

HOKOHOKO ‘O E NGAUE ‘A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO
		4.1 Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2018/2019 (Fika 8/2018) <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘Aho 30 Sune, 2019 • Fakamatala Patiseti 2018/2019 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungau Fakapule’anga 2018/19 – 2020/21 • Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2018/19
		4.2 Lipooti Fika 3/2018 – Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Faka-Pa’anga ‘a e Pule’anga
		4.3 Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 9/2018
		4.4 NGAAHI TU’UTU’UNI:
		4.4.1 Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he ‘Inasi Fakapule’anga ‘i he Fetongi Pa’anga Muli 2016 (Fika 2/2018)
		4.4.2 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau ‘Ekisia 2016 (Fika 4/2018)
		4.4.3 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016 (Fika 5/2018)
		4.4.4 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2017 (Fika 9/2018)
		4.4.5 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau ‘Ekisia 2017 (Fika 11/2018)

Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a e ‘Eiki Sea.....	8
Fakamanatu ki he Fale ‘a e konga he Patiseti fekau’aki mo e Tohi Tangi fika 1/2018	9
Tu’utu’uni fekau’aki mo e founga ke alea’i ‘aki Vouti fika 3	9
Me’a e Sea.....	10
Fokotu’u kimu’a pea tali ha vouti ke fakama’ala’ala Minisita ki he taumu’a ngāue ‘ene potungāue	10
Fokotu’u ke tali Vouti fika 7 - ‘Ofisi Palēmia	10
Vouti 7 Potungāue Pa’anga.....	11
Kole ke fakama’a’ala mai Minisita Pa’anga ki he taumu’a ‘ene potungāue.....	11
Fakama’ala’ala Sea Kōmiti Pa’anga ki he’enau fokotu’u ki he Vouti Potungāue Pa’anga.....	11
Fakame’apango’ia ta’ofi Minisita Pa’anga tukuange mai fakaikiiki pa’anga he’ene Patiseti ..	11
Fokotu’u Kōmiti Pa’anga fakahū he Patiseti \$5 miliona ki he pa’anga tokoni fakavavevave. 12	12
Tukuaki’i Kōmiti Pa’anga hala ha \$ he Patiseti ke fakaivia sekitia taautaha	13
Fakama’ala’ala he taumu’a e Fokotu’u fika 2 Kōmiti Pa’anga ke fakaivia sekitoa taautaha ...	14
Poupou ko e mo’oni ‘oku 0 tokoni ki he sekitoa taautaha he peesi 141 ‘Esitimeti	15
Fakahā Palēmia 13 miliona ‘ave ki he toutai he pangike ‘ikai pule ki ai Pule’anga.....	16
Taukave ko e silini Pule’anga ‘oku ‘ave ki he pangike pea ‘oku nau pule ki ai	16
Fokotu’u na’a lava Pule’anga ‘ai ha nō ‘ikai ‘ai me’a malu’i ma’a e kau ngoue ke tatau mo e nō kakai fefine.....	17
Fokotu’u na’a lava fakalele Potungāue Leipā nō tatau fakahoko he pangike ma’a e kakai	18
Poupou ke fakalelei’i tu’utu’uni lolotonga nō Pangike Fakalalakaka ke ‘inasi kotoa ‘u motu	19
Tokanga ‘ikai ‘asi he Patiseti 2018/19 hano fakalahi silini nō Pangike Fakalalakaka	20
Fokotu’u totonu fai <i>review</i> tu’utu’uni nō he pangike ke lahi silini nō e kakai	21
Mahu’inga ke fai ha ngāue ki he palopalema ke tokonia kakai masivesiva	23
Fiema’u founga ngāue ke kehe he fakalele nō tokoni kau ngoue & kau toutai.....	25
Kole ke tali fokotu’u ke fakalahi e tokoni ki he sekitoa taautaha	26
Fokotu’u ke vahevahe 13 miliona ke ‘inasi ngaahi motu ki tokelau.....	27

Poupou ke fakalahi 5 miliona ki he ngoue kae fakamalumu he Potungāue Fefakatau’aki	27
Fokotu’u ki he 5 miliona ke tō e vahevahe mo ia he ngaahi ‘otu motu	28
Kole Niua ka ‘i ai fakatotoe Pule’anga ke tokonia ta faka’osi me’alele Niuafo’ou.....	29
Tokanga ki he founa e Pule’anga ke tali ngaahi kole he Patiseti	30
Tokanga ki he 28 miliona pa’anga tānaki he tute mo e tukuhau ‘a e kakai	33
Fiema’u fakama’ala’ala ki he \$9 miliona he peesi 151 fakataumu’a ki he sipoti.....	33
Tokanga ko e ha e me’a ‘e fakamole ki ai e 28 miliona he Vouti Minisita Pa’anga	34
Fehu’ia pe ‘oku kau 10 miliona mei he Pangike Pule he pa’anga hu mai e Pule’anga.....	38
Tali Pule’anga ki he fehu’ia 10 miliona mei he pa’anga talifaki	38
Fakama’ala’ala he tohi pangike Pule’anga tauhi ko e pa’anga talifaki tauhi he Pangike Pule	38
Fokotu’u ke liliu ko e tokoni langalanga hake he afā kae ‘oua ‘asi ko e poloseki makehe	39
Tokanga ki hano maumau’i Fale Alea Kupu 9(s) e Lao ki hono Pule’i Ngāue Fakapa’anga e Pule’anga.....	40
Fokotu’u fakahingoa <i>sub-program</i> ko e <i>Gita</i> ‘alu katoa ki ai ngaahi fakaakeake afā	41
Fehu’ia e 9 miliona ko e tokoni ki he sipoti.....	42
Poupou ke fakahingoa fakamole ki he 28 miliona telia na’a maumau e lao	43
Tokanga ki ha faingata’a’ia e ‘atita ke ‘ilo e halanga e 28 miliona he taimi fakahoko ai ‘atita	43
Fakatonotonu ko e founa ngāue faka’atita ke fakakakato e ngāue.....	44
Tokanga ki he meimei 40 miliona ‘ikai ‘ilo hono hu’unga.....	44
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he 9 miliona tokoni ki he sipoti	44
Tokanga ke tukuange ki he ‘atita ke ne fai sivi ngāue e Pule’anga	45
Fehu’ia pe ko e tafa’aki fē ‘oku ‘alu ki ai e fakalelei vāhenga he ‘aitemi 10	46
‘Ikai fakapotopoto ke tali 40 miliona pea tukuatu ke fa’iteliha ai Kapineta.....	46
Taukave’i ke taliui, ho’ata kitu’a ngāue Fale Alea pea tauhi e Lao.....	46
Fakamanatu e fokotu’u ke fakaivia sekitoa taautaha	48
Fokotu’u ke tomu’a fakahoko e review kimu’a pea makatu’unga mei ai hiki pa’anga tokoni.	48
Fokotu’u ke tali fokotu’u Lipooti Kōmiti Pa’anga ke tali fakataha ia mo e Patiseti.....	50
Potungāue Pa’anga, Hū Mai mo e Tute – Vouti 9	54
Fokotu’u fakalahi 3 kilu vouti Potungāue Kasitomu ki he malu kau’āfonua.....	55
Fokotu’u fika 5 Kōmiti Pa’anga fakalahi 2 kilu fakalelei’i ‘ofisi ‘i Vava’u.....	55
Fokotu’u ki ha vaka ke le’ohi Ha’apai hili ma’u faito’o konatapu lahi ‘i Ha’apai	55
Ongoongo ki he founa tufaki faito’o konatapu he fonua	56
Poupou ke fakalahi vouti Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai	56

Fakama’ala’ala ki he fokotu’u ke fakaivia ngaahi potungāue ‘Eiki Minisita Polisi 58

Kole Pule’anga ‘oua to e liliu e Patiseti ‘oku tukumai..... 59

Kole ke tali fokotu’u ke fakalahi vouti Minisita Tānaki Pa’anga Hū Mai..... 61

Fakahā malava ke lava tānaki 1.5 miliona fakalahi ki he Vouti Potungāue Tānaki \$ Hū Mai . 61

Fokotu’u ke tutuku ‘a e Fale he kuo kehe founa ia Pule’anga 62

Kelesi..... 63

Fakamā’opo’opo Feme’aki Fale Alea 64

Fale Alea ‘o Tonga

Po‘uli: Tūsite, 19 Sune 2018

Taimi: 2100-2105 Po‘uli

Sātini Le‘o: Me‘a mai 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Kātaki Hou'eiki ka mou hiva mai he Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na'e hiva'i 'e he Hou'eiki Mēmipa e lotu ‘a e ‘Eiki)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui ‘a e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Minisita Mo‘ui mo e Hou‘eiki Minisita e Kapineti. Tapu mo e Hou‘eiki Nōpele ‘o ‘ene ‘Afio. Tapu mo e Hou‘eiki Fakafongā e Kakai kae ‘atā ke fakahoko atu e ui ‘a e Fale ki he efiāfi ni.

(Na'e lele heni ‘a e tali ui e Fale)

<008>

Taimi: 2105-2110

(*Hoko atu e Tali Ui*)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu‘a. ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki, ‘Eiki Nōpele Tu‘ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu‘i‘āfitu, ‘Eiki Nōpele Nuku, Siaso ‘Ofa ki Vahafolau Sovaleni, Tēvita Lavemaau. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē tali ui e Fale ki he efiāfi ni.

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u heni ko ‘Eiki Nōpele Fusitu’a ‘oku kei hoko atu pē ‘ene poaki pea ko e toenga ‘a e Hou‘eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ko e tuí ‘oku nau me‘a tōmui mai pē, Mālō ‘Eiki Sea.

Me‘a e ‘Eiki Sea

'Eiki Sea: Mālō Kalake. Fakatapu ki he Tamaio‘eiki ‘oku ‘Afio ‘i hotau lotolotonga. Tapu ki he Tama Tu‘i, Tupou VI kae ‘uma’ā e Fale ‘o Ha‘a Moheofo. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou‘eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu atu ki he Hou‘eiki Fakafongā ‘o e kau Nōpele. Tapu atu

ki he Hou'eiki Fakafofonga 'a e Kakai. Fakamālō atu Hou'eiki ho'omou laumālie lelei ke tau to e fakataha he efiāfi ni pea na'e lava lelei 'a e talitali e 'Eiki Palēmia 'a e kau fakataha mei he UN na'e fakahoko 'i he 6:00. Pea na'e toloi mai 'a e Fale ki he 9:00 koe'uhī pē ko e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke fakakakato he Fale ni. Ko u fakamanatu atu ko e Lao Fakaangaanga ko eni na'e kole mai he 'Eiki Palēmia ke hoko ko e Lao Fakavavevave. Pea 'i he'ene pehē 'oku fiema'u ke tau ngāue'aki 'a e faingamālie kotoa pē ke fakakakato'aki e ngāue 'oku tuku hifo ki he Kōmiti Kakato. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a 'i he Fale Alea, ko 'etau 'asenita 'oku 'osi tuku hifo katoa ki he Kōmiti Kakato.

Fakamanatu ki he Fale 'a e konga he Patiseti fekau'aki mo e Tohi Tangi fika 1/2018

'Oku ou fie fakamanatu atu pē Hou'eiki ke mou fakatokanga'i ko e 'uluaki 'asenita na'e alea'i he to'u Fale Alea ko eni 'a e Tohi Tangi ko ē na'e fakahū mai ko e 'uluaki konga na'e 'ikai ke tali 'a ia na'e fokotu'u mai ke toloi e, 'a e feme'a'aki ko ē ki he patiseti. Ko e konga hono ua na'e felāve'i ia pea mo e 'ātita ngaahi Potungāue na'e 'osi fakaikiiki pē he Tohi Tangi. Pea na'e 'i ai e felotoi e Fale ni ke toki fai e feme'a'aki 'i he vouti pea mo e Palani Ngāue 'a e 'Atita Seniale, 'a ia 'oku ou tui 'oku 'i he Vouti Fika 3 'o e Polokalama Patiseti. Ko u fakatokanga'i na'e 'osi tali ia he Hou'eiki Mēmipa, ko u fakamanatu atu pē na'e 'i ai 'a e ngāue na'e 'osi tuku hifo ke alea'i 'a ia ko e Palani Fakangāue 'a e 'Atita Seniale ...

<009>

Taimi: 2110 – 2115

'Eiki Sea: Ko e founga pē ke alea'i ko 'etau feme'a'aki ki ai. Ko u kole atu pē ki he Sea e Kōmiti Kakato ke fakatokanga'i, ko u tui pē na'e ngalo he Hou'eiki Mēmipa. Ha'apai 13, me'a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea, mālō mu'a e kei fakalaumālie lelei e Feitu'u na. Sea ko e me'a ko ē 'oku ke me'a'aki ke ke to e ki'i me'a mai Sea he 'oku 'ikai ke fu'u mahino ia ki he motu'a ni ke u, he ngaahi me'a 'oku ke me'a'aki fekau'aki mo e tu'unga ko ē 'oku ke, kole atu pē Sea ke to e ki'i fakaongo mai. Mālō.

Tu'utu'uni fekau'aki mo e founga ke alea'i 'aki Vouti fika 3

'Eiki Sea: Ko ia. Ko e taimi ko ē 'oku tau pāloti ai fakavouti, 'oku tau tali fakataha e Palani Fakata'ú, *Corporate Plan* 'a e Potungāue ko iá pea mo 'ene vouti. Ko e vouti Fika 3 'oku felāve'i ia pea mo e 'Atita Senialé. 'A ia 'oku 'i ai 'ene Palani Fakata'u na'e 'osi tufa atu pē 'ū *Corporate Plan* ke mou me'a ki ai. Pea 'i he *Corporate Plan* ko iá ko e palani fakangāue ia 'a e 'Atita Seniale ki he ta'u fo'ou. Na'e 'osi 'i ai pē 'etau feme'a'aki pea mo femahino'aki ko e Tangi ko ē 'i he Tohi Tangi fekau'aki pea mo e ngaahi 'atita na'e fakaikiiki he Tohi Tangi na'e 'i ai e faka'amu ke toki fakakau atu ia ke fakatokanga'i 'i he 'Atita Senialé 'i he'ene Palani Fakata'ú. Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi. Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e anga pē fokotu'u atu, te'eki ai foki ke aofangatuku 'e to e 'ohake pē ia ki 'olunga ke Fale Alea. Na'a lava pē ke to e ki'i fakalea'i ai ha ngaahi 'ū me'a 'e fiema'u pea toki

pāloti'i ai pē ai Sea. Ko e anga pē ia e ki'i fokotu'u atu kei 'atā pē taimi ke foki ai ki Fale Alea. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā. Tatau ai pē. Ko fē pē feitu'u 'e fai ki ai e aleá ko 'eku fakamanatu atu pē na'e 'osi 'i ai e felotoi ki he *issue* ko iá. Me'a mai Ha'apai 1, Hou'eiki Nōpele. Mālō Hou'eiki. Tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

(Na'e liliu 'a e Fale Alea 'o **Kōmiti Kakato**)

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu ki he Tu'i 'o Tonga. Fakatapu ki he Ta'ahine Kuiní kae 'uma'ā e Fale 'o Ha'a Mohefo. Fakatapu atu ki he Fale 'eiki ni. Mālō mu'a e kei fakalaumālie lelei, mou me'a mai ke fakakakato hotau fatongia fakamohe mei 'ulu. Ka ko u tui ko e ngaahi me'a ko ia na'e me'a mai ki ai e Sea e Fale Alea, mou mea'i kotoa pē Hou'eiki Mēmipa. Pea ko u tui 'oku lava lelei 'etau talanoa ki he ngaahi tēpile 'o e Patisetí. Tau hoko mai eni ki he ngaahi vouti pea ko u tui 'oku tau tali eni 'o ngata 'i he vouti Fika 6. Pea ko u tuku atu ke mou me'a mai ke fakakakato ai leva hotau fatongiá. 'A ia ko e, Hou'eiki, kapau 'oku māfana pē 'eá pea mou fakama'ama'a. 'A ia ko e vouti Fika 6 kuo tau tali, ko e Kau Tau 'a 'Ene 'Afíó. Pea ko 'etau hoko mai eni ki he Fika 7.

Fokotu'u kimu'a pea tali ha vouti ke fakama'ala'ala Minisita ki he taumu'a ngāue 'ene potungāue

Siaosi Sovaleni: Sea, ki'i, Sea ko u tui pē 'oku mahu'inga pē ke fai ha ki'i fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā he ko u tui pē 'e me'a mai pē tau kāinga Tongá he ko e, na 'oku mo'oni pē tau tali mai e ngaahi vouti kimu'á ka 'oku to e mahu'inga pē ke fakamatala'i ko e hā koā e ngaahi taumu'a 'a e Potungāue. Ko e tali ia ko eni 'oku faingofua pē ia, ka ko e faingamālie eni ki he 'Eiki Minisitā ko iá ke ne fakahoko mai ai 'ene fokotu'utu'u fekau'aki mo e Potungāue. Ko ia ko e faka'amú pē ia Sea ke ...

<001>

Taimi: 2115-2120

Siaosi Sovaleni: ... Minisitā ko ē 'oku ne tokanga'i ha potungāue he'etau 'alu atu ko eni te ne tuku mai 'ene fokotu'u fakakaukau mo 'ene fokotu'u ngāue ke lava ai 'o fai ha pōtalanoa ai pē ko hono tali ai pē Sea. Ka ko e 'uhinga pē ke tuku mu'a e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā ha'ana e potungāue ke fai mai mu'a ha'ane ki'i pōtalanoa fekau'aki mo e, ne me'a mai fekau'aki mo e vouti ko ia.

Fokotu'u ke tali Vouti fika 7 - 'Ofisi Palēmia

Sea Kōmiti Kakato: 'E me'a mai e, ko 'etau 'alu eni ki he vouti 'Ofisi e Palēmia vouti fika fitu. Hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a Tongatapu 3 'oku ne fiema'u pē ke fanongoa pē ho me'a mai 'Eiki Palēmia. Mālō.

Tēvita Lavemaau: Sea ko u fokotu’u atu ke tali e vouti ko eni. (Na’e ‘i ai ‘a e pou pou.)

Vouti 7 Potungāue Pa’anga

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u ke tali. (Na’e ‘i ai ‘a e pou pou.) Sai tau tali ‘a e vouti fika fitu. Me’a mai ki he vouti fika valu, Potungāue Pa’anga mo e Palani Fakafonua.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea fokotu’u atu ke tali ‘a e vouti ‘a e Minisitā Pa’anga.

Kole ke fakama’ala mai Minisita Pa’anga ki he taumu’a ‘ene potungāue

Siaosi Sovaleni: ‘Ikai ke kau e vouti ko eni, Sea. Kole pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga kau eni he vouti lahi taha ai ‘a e pa’anga. Vouti ko eni ‘oku lahi taha ai ‘a e sēniti ko eni ‘oku tau pehē tau faka’amu ke fakafuofua’i takai holo ke fakalelei’i ‘aki ‘a e fakahoko fatongia. Pea ‘oku kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke ne fai pē mu’a ha ki’i fakama’ala’ala mai ko e ‘uhinga ka tau toki talanoa ki he ngaahi pa’anga ‘ene taumu’a ko ē ma’a e potungāue. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa’anga. Na’a ke vouti fika valu Pa’anga mo e Palani Fakafonua. Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘ia au ‘oku faka’ofa’ofa pē ia ki he motu’a ni. Ka na’e lele mai ‘a e mātu’a ‘a e motu’a ni ‘o fakahoko ‘a e fatongia ko ia ki he Kōmiti ko eni Pa’anga. Ka ko eni ‘oku to e loto pē ‘a e Fakafofonga ke u to e fakahoko atu. Tali si’i ke u kumikumi hake ‘a e me’a ke ...

Fakama’ala’ala Sea Kōmiti Pa’anga ki he’enu fokotu’u ki he Vouti Potungāue Pa’anga

Tēvita Lavemaau: Sea ko u kole atu lolotonga ko ē kei ‘oange ha ki’i taimi ma’a e ‘Eiki Minisitā ko e taha eni ‘a e vouti na’e fai ‘a e ngāue ki ai ‘a e PAC. Pea ko ‘enu līpooti eni ‘oku ‘i mu’a ‘iate kimoutolu Hou’eiki pea ko u kole atu ke mou me’a hifo ki ai ka u fakamalanga atu felāve’i pea mo e vouti fika valu ‘a ia ko e Pa’anga Palani Fakafonua. ‘Eiki Sea ko u faka’apa’apa mo fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he fatu ko eni ‘a e Patiseti ‘oku ‘omai. Ko e ‘uluaki fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai ko eni ki he ngāue ko eni ‘a e PAC na’e fai na’a mau ui ‘a e potungāue ko eni. ‘I ai e me’a fakaloloma ‘Eiki Sea na’e hoko.

Fakame’apango’ia ta’ofi Minisita Pa’anga tukuange mai fakaikiiki pa’anga he’ene Patiseti

Ko e ngaahi fakamatala *information* na’e fiema’u he kōmiti ko eni ngaahi fakaikiiki e ngaahi fakamole pa’anga lahi ‘aupito. Pa’anga ‘e 28 miliona pa’anga ‘e 9 miliona pea kole ki he potungāue ko eni ke nau ‘omai e fakaikiiki ki ai. Mau tali ai ‘o a’u ki he ‘aho ni. Me’a ko ē na’e fakahoko mai ta’ofi ia ‘e he ‘Eiki Minisitā ko eni. ‘Ikai ke loto ia ke ‘omai ‘a e fakaikiiki fakamole

ko eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘omai pea mei he kōmiti ko eni ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga felāve’i eni mo e pa’anga kaunga tonu ia ki he taumu’a Patiseti Ngāue ko eni e ta’u fakapa’anga ko eni.

Ko e taumu’a ngāue fakapatiseti ko ē ‘o e Patiseti ko eni ‘oku pehē mai, “Fakaakeake ki ha tu’unga ‘oku malu ange.” ‘Eiki Sea ko ‘ene patō pē ko ē ‘a e fakatāmaki fakaenātula tuai mai ‘a muli ia. Na’e ‘osi fatu e lao ia ki he ngaahi me’a ko ē ka hoko ha fakatu’utāmaki fakaenātula ‘oku ‘i ai pē e ki’i pangikē na’e lave pē ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga ‘oku tuku tafa’aki pē ia ko e tokoni matū’aki ofi hangē ko e Saame 114. Ko ‘ene patō pē ala mai e Pule’anga *transfer* mai ‘a e pa’anga ‘e 2 miliona.

<002>

Taimi: 2120-2125

Tevita Lavemaau: Lele e ngāue ia.

Fokotu’u Kōmiti Pa’anga fakahū he Patiseti \$5 miliona ki he pa’anga tokoni fakavavevave

Ko e vakai hifo ‘a e Kōmiti ko eni ko e tu’utu’uni ko ē ‘a e Lao ‘oku fiema’u ke nofo ma’u pe palanisi e pa’anga ko eni he nima miliona. Nima miliona. Ko e hā hono ‘uhinga? Ka to mai ha afā he taú kahaú pe taú hoko mai óku íai e meá óku nofo he Pule’anga mo e fonua. ‘Oku ‘ikai ke tau nofo pe ‘o fo’ohake ‘o tali tokoni. Ko e fokotu’u na’e ‘omai mei he Kōmiti Pule’anga ‘ave ha \$5 miliona ‘o tuku ki he ‘akauni ko eni pea fakahū ia he Patiseti. Fakahū e silini ia he Patiseti ki he ta’u kaha’u ‘ave e 5 miliona ke talifaki ai. Ka tō mai ha matangi ‘i Tīsema ‘o e ta’u ni, ‘osi fakamafai’i pe ‘e he Fale ke ‘ave silini \$5 miliona, fa’iteliha e Pule’anga ‘enau ala atu pe ‘o ngāue’aki. Ko u pehē Sea ke u ngata hē lahi e ngaahi fokotu’u na’e ‘omai tukukehe kapau ke laumālie lelei pe ke u fakaikiiki atu e ngaahi fokotu’u fekau’aki mo e Vouti 8. Ko e fiema’u ko ē e Lao ko e 5 miliona pea kole mai ‘e mautolu e 3 he na’a nau to’o mai e 2 miliona. Ko e palanisi ki he ‘aneafi ko e lau kilu pe. Faka’ohovale ia kiate au he me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga kuo 5 miliona. Faka’ohovale ‘aupito ko e 5 miliona mei fē. Ko e ‘uhinga ne fokotu’u ke ‘ave ha 3 miliona ke kamata’aki ka ko ē ‘oku ‘ilo’i pe ‘e he Pule’anga e fatongia totonu ke fai. Talamai ‘e nautolu ia kuo 5 miliona. Toki fanongo au ia ‘Eiki Sea ta ne nau Kapineti fakavavevave ‘aneafi ke ‘ave ‘a e 5 miliona ki he ‘akauni ko eni. Ko e ‘aonga ia e ngāue ia ‘a e *Public Account*. Ko hono ‘aonga ia. Ko e founa na’e ‘ave’aki ‘oku fakafehu’ia ia. Fakafehu’ia ‘e he motu’a ni. Ko e hā e founa na’e ‘ave’aki? Ka ai ha silini ‘oku to’o mei he pa’anga e fonua ‘oku fakafou ia he Patiseti. Fakafou he Patiseti. Ko u tui au ia ke tuku ia ki he ‘Atita Seniale ke ne fakapapau’i. Ka ko u faka’ohovale’ia au he me’a mai Minisita Pa’anga he ‘aho ni talamai palanisi e ‘akauni ko ia ko e 5 miliona. Lolotonga pe ‘ene 8 kilu he ngaahi ‘aho kuo hili kuo meá mai ia ‘aneho’atā ko e 5 miliona. Ko e ‘uhinga ia na’e kole atu ai ‘a e Kōmiti ko eni. Fakapa’anga ‘a e ‘akauni ko eni mo e fokotu’utu’u Ana’e fai ‘e he Pule’anga sio lōloa ange kimu’a ke ‘ai e pa’anga ko e pa’anga talifaki ka hoko ha fakatamaki e Fale ia ‘oku ikai lava ‘a e Fale ia ‘o lele. ‘Oku ala pe ‘a e Pule’anga ki ai ‘o ala ke nau ngāue’aki pea mālō ka toki tokoni mai ‘a muli. ‘Oku ‘ikai te tau ta’utu pe ‘o ‘ikai ha ngāue ke fai.

Tukuaki'i Kōmiti Pa'anga hala ha \$ he Patiseti ke fakaivia sekitia taautaha

Ko e fokotu'u leva hono ua e Kōmiti ki he Potungāue ko eni 'Eiki Sea ne tau lava ki ai he *Budget Statement* ko e tokoni ki he sekitoa kaungā vaivai ka ko e ngaahi kupu fekau'aki ivi mālohi taha í he Pule'anga. Ko e pa'anga na'e 'ave ki he Pangike Fakalalakalaka ne nau nō he pēseti 'e taha, ua, fā. Ko e Patiseti ko ē 'oku 'omai he 'aho ni hala. 'Oku 'ikai ha foí silini 'e 'ave ki ai. Tu'u 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o fakamatala mai 'o talamai 'oku 'i ai e tokoni ki he *private sector*. 'O tokoni mei fē? Nau *create* e pa'anga ka ko fē ha pa'anga ke tokoni'i'aki e kakai ngoue. Hala, talamai ne 'ave e pa'anga 'e 13 miliona. Talamai ko e me'a fakamuimui mai 'oku 'i ai e 3 miliona he pangike, 'oku 'ikai ha silini he pangike. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha silini he pangike. Ko e ha 'oku lohiaki'i ai e fonua. Ko e ha 'oku mou lohiaki'i ai e fonua. Ko e taimi faingata'a taha eni 'i he'etau tupu faka'ekonomika. 'Oku fiema'u ke tau fakaivia 'a e ngaahi sekitoa taautaha.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea,

Tevita Lavemaau: Ko e 'uhinga ia e fokotu'u atu 'i he lipooti ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ki'i fakatonutonu atu mu'a ki he Fakafofonga

Tevita Lavemaau: 'UHINGA ia e fokotu'u atu 'i he lipooti ko eni 'Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu e 'Eua 11

Tevita Lavemaau: Ko e hā e fakatonutonu Sea

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mahalo 'oku ki'i māfana pe 'a e Fakafofonga he'etau toki foki mai mei ...

<000>

Taimi 2125-2130

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'i he me'a...

Tevita Lavemaau: Ko e hā e fakatonutonu?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 13, ko e 13 Sea, ko e 13 ko e pa'anga ia 'oku 'ova ia 'oku 'ave ko ē ki he *Tonga Development Bank*, na'e fai 'a e tokoni ki he kau ngoue mo e ngaahi pisinisi iiki, 'oku 'ikai ke mole ko e pa'anga ko ia 'oku nō atu pea foki mai takai ai.

Tevita Lavemaau: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tali 'e au ia 'a e fakatonutonu...

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku tali ia 'e he motu'a ni.

Tevita Lavemaau: Na'e 'osi fehu'i ia 'Eiki Sea, ko e hā 'a e pa'anga kuo vahe'i 'i he 'Esitimeti 18/19 ke fakaivia 'a e ngaahi sekitoa ko eni, ko e tali na'e 'osi 'omai 'e he 'Eiki Minisitā, 'ikai ke 'i ai ha sēniti ia, pea ne pehē koā tokua 'oku 'i ai e 3 miliona.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu mu'a.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ne fakakaukau ‘e ia ia ‘oku ‘ikai ha patiseti ia ‘a e Potungāue Ngoue?

Tevita Lavemaau: ‘Oku tali lelei pē ia ‘e au Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ke pehē ‘e koe ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha patiseti ‘a e Potungāue Leipa, ko e silini ia mei fē ko e silini ia ‘oku fai‘aki ‘a e ngāue tokoni. Ko e to e ‘ai ‘e koe ke to e ‘ave ke to e ‘oatu ‘a e me’a mei fē.

Tevita Lavemaau: Ko e fakatonutonu fē eni ‘Eiki Sea? Ko e poini ko ē ‘oku ou lau atu ki ai...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e patiseti ena ia ‘oku ke to e fai mai koe ‘a e lau mai ko ena ko e patiseti ia mei fē.

Tevita Lavemaau: Ko e poini ‘oku ou lau atu ai ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e patiseti ia ‘oku ‘oatu ki he ngaahi Potungāue.

Siaosai Sovaleni: Sea ka u ki’i tokoni kapau ‘e lava ‘o tali.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai ‘Eiki Tongatapu 3.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tonu Sea ke tau talanoa mai ‘i he patiseti ko eni ‘a e Potungāue ‘oku takai ia ki he ngoue mo e ngaahi me’a kehe.

Tevita Lavemaau: Ko e ngaahi fokotu’u eni mei he *PAC* ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā mo me’a hifo ki lalo pea mo e fakafofonga ‘Eua 11, kā mou me’a mai ‘a Tongatapu 3.

Fakama’ala’ala he taumu’a e Fokotu’u fika 2 Kōmiti Pa’anga ke fakaivia sekitoa taautaha

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato, ko e ki’i mahalo ko e ki’i fakamā’ala’ala pē ‘oku ‘ikai ko ha tokoni, fakamā’ala’ala pē. Ko e pa’anga foki ko ē Sea ‘oku ‘ave ko ē ki he pa’anga fakalalakalaka, ki he ‘ai ko ē ‘etau peseti ‘e taha, pea mo e peseti ‘e 4 ki he ngoue pea mo e toutai, ‘oku ‘omai ia mei Fale Pa’anga, pea ko e fokotu’u fakakaukau ia hangē ko ē na’e ‘osi tālanga’i na’e ‘osi fai ki ai ‘a e feme’a ‘aki ke to e ‘oatu mu’a ha ki’i sēniti ko e ‘uhingá pē ko e fakaakeake ko eni ‘a e taumu’a mā’ongo’onga ko eni ‘oku ‘omai’aki ‘a e patiseti Sea, hei’ilo na’a ‘i ai ha ki’i sēniti ke lava ai ‘o to e kau ia hono tokoni’i ‘a kinautolu ko eni ‘oku ‘ikai ke to e ma’u ha ki’i sēniti ‘i he peseti ‘e taha mo e peseti ‘e 4, pē ko e ngoue pē ko e toutai ke lava ‘o to e ‘i ai ha faingamālie ke ma’u ai ha’anau ki’i nō ke fakaakeake ‘aki ‘enau tu’unga fakamo’ui, mo e tu’unga ko ē ‘oku ma’u mei ai ha’anau ki’i sēniti ke tokoni’i ho nau, he ko e me’a ki he ngoue ia ‘oku ‘ikai ke ha’u mei ai ha sēniti ko eni ‘oku ‘ave

ki he Pangikē Fakalalakalaka, ko Fale Pa’anga pē ‘oku ‘omai mei ai, pea ko e ‘uhinga pē ia ‘a e fokotu’u fakakaukau, pea ko e ‘uhinga pē ‘a e ki’i fakamā’ala’ala ki he taumu’a ko eni ‘a e fokotu’u mai ko eni mei he PAC Sea pea ko e fakamālō atu pē ‘i he faingamālie ke fai ha ki’i fakamā’ala’ala fekau’aki pea mo e kaveinga ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Me’a mai ‘e fika 1 ‘o Tongatapu, Nōpele.

Poupou ko e mo’oni ‘oku 0 tokoni ki he sekitoa taautaha he peesi 141 ‘Esitimeti

Lord Tu’ivakanō: Tapu pē pea mo e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Kōmiti Kakato. Sea ko e tu’u pē ke fai pē ha tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā, ka ‘oku ou tui ko e me’a ia na’e malanga ki ai ‘a e Fakafofonga 11 mei ‘Eua, ‘oku mo’oni ‘aupito, kā koe’uhí ko e ‘omai ko eni ‘i he ‘etau patiseti ‘i he peesi 141, ‘oku tu’u pē fo’i noa ia, ko e mahino ia ‘oku ‘ikai ke ‘ave ko e a’u mai ko ē ki he 18/19 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ‘oku tu’u mai ai ke tokoni’i ‘a e fo’i sekitoa ko eni he ko e sekitoa mahu’inga taha eni ke tokoni ki hono hakeaki’i ‘a e tu’unga faka’ikonōmika ‘o e fonua. Pea ‘oku ou tui pēhē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i noa, pea kā, kā ‘oku hangē ‘e ‘Eiki Minisitā ‘a e me’a ko ē na’a ku lave ki ai ‘aneho’atā kapau ‘e malava ke mou fai, ko e fo’i fāngeau fāngofulu tupu miliona ko ena ko ē ‘a e *foreign reserves*, ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke mou ngāue ai mo e Pangikē pea fo’i *space* ko eni he 9 mo e 3, ‘ai ha nō ke nō mai ‘a e pa’anga ko ia he peseti ‘e 1 pē 2 ke tokoni ki he *private sectors*, he ko e me’a ia ‘oku faka’ofo’ofa ‘a e lahi ‘a e silini ka ko e fakafuofua ke to’o mai ‘o fai’aki ha ngāue, he ko ‘ene ‘ela ko ena ia ‘oku ‘ikai ke ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke o ‘a e kakai ‘o nō he ‘oku fu’u mā’olunga ‘a e *interest*. Kapau ‘e fai ha ngāue ki ai, ke tokoni ki he kau ngoue mo e toutai he ‘oku ou tui ‘e ...

<005>

Taimi: 2130-2135

Lord Tu’ivakanō : ... ‘e mahu’inga ‘aupito ia ki he Feitu’u na, ‘Eiki Minisitā. Ka ko e tokoni pē, ke fai mu’a ha ngāue ki he me’a ko eni. He ‘oku faka’ofo’ofa, talamai ‘e he *Reserve Bank*, faka’ofo’ofa ‘aupito e tānaki e me’a ‘a muli, mo e hā, mo e hā. ‘Oku lahi pē e founɡá ia, ka ko ‘etau, he ko e ‘omai ko ena e 13, na’e lau ‘e 13, ko e ki’i toko fiha na’e nō mei ai, pea ko e o atu ko eni e kakai ke me’á, kuo ‘ikai ke toe ‘i ai ha silini ia. Mālō Sea.

Tevita Lavemaau : Fakamālō ‘aupito, ‘Eiki Sea, ki he tokoni.

‘Eiki Palēmia : Ki’i tokoni atu mu’a, kātaki fakamolemole.

Tevita Lavemaau : Ko e tokoni pē mo eni, ‘Eiki Sea e.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io, ko e ‘osi pē e tokoni, kuo lava ai pē mo ho’o miniti ia.

Tevita Lavemaau: Mālō

‘Eiki Palēmia : Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Fakahā Palēmia 13 miliona ‘ave ki he toutai he pangike ‘ikai pule ki ai Pule’anga

'Eiki Palēmia : Ko e 13 miliona ko eni na’e vahe’i ki he Toutaí, manatu’i foki ko ‘etau ‘ave silini, pea ‘oku ‘ikai ke tau tō e pule ki ai. Ko hotau fatongia pē ia ko e *allocate* e siliní ‘o ‘ave ki he pangikē, fakataha mo ‘etau falala, pangikē tufotufa lelei.

Tevita Lavemaau : Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Palēmia ko e fakatonutonu. Me’a mai koe kia au, ‘Eiki Fakafofonga.

Taukave ko e silini Pule’anga ‘oku ‘ave ki he pangike pea ‘oku nau pule ki ai

Tevita Lavemaau : Ko e fakatonutonu eni 'Eiki Palēmia, ko ho’o pehē. Ho’o me’a mai ‘o pehē, ko e ‘ave ko ē e siliní, ‘oku ‘ikai ke tau to e pule ki ai. Ko e fakatonutonu pē eni, ‘Eiki Sea. Ko e silini ia ‘a e Pule’angá. Taimi ko ē ‘oku ‘ave ai ki he Pule’angá, ki he Pangikē ko eni, ‘ave pē ia ke nau fakahoko fatongia. Ko e ngaahi *criteria* mo e ngaahi tu’utu’uni kotoa pē ke fakahoko ki he ngāue ko ení. Ngaahi tu’utu’uni ia ‘a e Pule’angá. ‘Oku tau pule ki ai. Ko e hā hono ‘uhinga ho’o me’a mai, 'Eiki Palēmia, ‘oku ‘ikai ke tau pule ki ai. Ko e silini ia ‘a e Pule’angá ‘oku nau pule ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, kuo mahino ia.

Tevita Lavemaau : Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai, 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : ‘Oku fiema’ū ‘e he Pangikē ia, he fakatatau ki he ‘enau *policy*. ‘Ikai ke ‘aonga ke tau toe ō ange ‘o kaunoa ki he ‘enau ngāué. Ko e femahino’aki ia ‘a e Pule’angá mo e Pangikē. He kapau te tau kumi ki he silini ko ení, mahalo ‘oku noo’i pē ia ‘e ha toko 3 pē toko 4. Lahi pē e silini ia, ka na’e totonu ke vahevahe lelei. Ko e poiní ia.

Tevita Lavemaau : Fakatonutonu, ‘Eiki Sea. Fakatonutonu, ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Tevita Lavemaau : 'Eiki Palēmia, Ko e me’a mo’onia ia ‘a e Pule’angá, Potungāue Pa’angá, Potungāue Ngoué, mo e ngaahi Potungāue fekau’akí, ke nau hanga ‘o fokotu’utu’u ‘a e ngaahi me’a ke ne pule’i hono nō atu e silini ko iá. ‘Ikai ko e me’a ia, pehē ‘e he pangikē ko ‘enau fakahoko pē ‘enautolu ‘a e me’a ‘oku tu’utu’uni ange ‘e he Pule’angá. Ko e tu’utu’uni ia ‘a e Pule’angá.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga 11, kuo ‘osi mahino e me’a ‘oku ke tokoni mai aí.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea, na'e 'i he Minisitā Pa'anga e tatau ko ení. Ko e taimi ko ē na'e 'ave ai e silini ki he pangikē, na'e tonu ke fai e fokotu'utu'u ko iá. Ko e hanu ko ē 'a e kau toutai. Na'e ma'u pē e silini mo e kau ngoue 'e ki'i toko si'i. Kapau na'e 'ai fakalelei e vahevahé, 'e sai pē ia.

Tevita Lavemaau : Fakatonutonu atu, 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu. Me'a mai.

Tevita Lavemaau : 'Eiki Palēmia, me'a pē ho Seá ke fakalangilangi. Ko e ngāue ko ē 'oku fai 'e he Pule'angá, mo e ngaahi alea ko ē na'e faí, na'e fai kimu'a. Ko e *scheme* ko ení, na'e *review* he ta'u kuo 'osí. Na'e 'i ai e ngaahi matavaivai, pea na'e lave ki ai e ngaahi malanga kuo hilí. Ma'u pē ia he kau tau pehē pē, ko e ngaahi 'anga, kakai ko ē 'oku .. Pea na'e 'osi lava e *review* ko ia ke fa'u ha fa'unga ngāue mo ha makatu'unga ke lava 'o 'inasi ai e kakai masiva ko ē 'oku fa'a lea ki ai e 'Eiki Minisitā ki he Leipa peseti 'e 80, ke nau ma'u tokoni mei ai. Fatongia ia e Pule'angá.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, kuo 'osi ho'o taimi.

Tevita Lavemaau : Mālō 'Eiki Sea.

Losaline Ma'asi : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a Tongatapu 5.

Fokotu'u na'a lava Pule'anga 'ai ha nō 'ikai 'ai me'a malu'i ma'a e kau ngoue ke tatau mo e nō kakai fefine

Losaline Mā'asi : Tapu mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Fakatapu atu, 'Eiki Sea, kae'uma'ā e 'Eiki Palēmiá, 'uma'ā e Tokoni Palēmiá pea mo e Hou'eiki Minisitā Kapinetí. Pehē foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eikí, pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea, kuo u faka'amu pē au ia, koe'uhi ke fakamahino pē, ko e tu'u ko ē he taimi ni, 'oku lolotonga lele pē e polokalama ia 'a e Pangikē Fakalakalaká, ko e tokoni ki he kakai fefiné. Pea ko e ki'i tokoni ia ko iá, 'oku 'ikai ha me'a malu'i ia, Pea ko e *interest* ia 'oku nau hanga ko ē 'o fakahokó, peseti 'e 4. 'A ia ko e 'osi ange ko ē hono tā ko ē he ta'u e 1, 'a e, fakatātā'aki pē kapau ko e 1,000. 'A ia ko e 1,040 pē 'e totongi 'e he fefine kotoa pē Na'e 'i ai pē e faka'amu, Sea, kapau na'e 'i ai ha polokalama pehē ki he kau ngoué, mo e kau toutai, kae hiki hake 'o pa'anga e 5,000, kae ...

<006>

Taimi: 2135-2140

Losaline Mā'asi : ..ke ne hanga pē 'o 'oange ha *interest* peseti 'e 4 koe'uhi ke lava mo'ui ai 'a e mātu'a ngoue kae 'uma'ā 'a e kau toutai. Fakafuofua pē ko e hā 'a e 'oku ne hanga ko ia 'o fakahoko, pea 'e ma'u pē mai ai 'a e fakamole ko ia ki he 'eka 'e 1 pē 'eka 'e 2 he koe'uhi kuo

‘osi lava pē ‘e he Pangikē Fakalalakalaka ‘i he fengāue’aki ko ia mo e kakai fefine mo e ngaahi kulupu kakai fefine ko ia he ngaahi kolo, ‘o nau ‘omai ‘a e nō ko ia. Ko e me’a foki ia ko ē ‘oku tau palopalema’ia ai koe’uhi ko e me’a malu’i. Ka ‘oku lava pē ‘a e Pangike Fakalalakalaka ia ‘o ‘omai ‘oku ‘ikai ke fiema’u ha me’a malu’i. Na’a lava pē ‘o ‘i ai ha polokalama pehē koe’uhi ko e mātu’a ngoue. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Mō’ale Finau : Fakamolemole mu’a Sea k au ki’i fakahoha’a atu.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Ha’apai 12.

Fokotu’u na’a lava fakalele Potungāue Leipa nō tatau fakahoko he pangike ma’a e kakai

Mō’ale Finau : Sea kapau ko e tu’unga e ‘oku ‘ohake ko e ‘e he Fakafofonga na’e lava pē ‘a e Pangike Fakalalakalaka ia ‘o ‘ikai ke malu’i ‘a e no ko eni ‘a e kakai fefine. ‘Oku ou fehu’i ‘e au ‘Eiki Sea ko e ha ‘a e me’a na’e ‘ikai ke *apply* ai ‘a e me’a tatau ki he ngoue mo e me’a. ‘A ia ko e ki’i me’a ia ‘oku ou ‘ohake heni ‘Eiki Sea. Kapau na’e fa’u ‘e he Pule’anga ‘a e *policy* ko ia ki he nō ‘a e kakai fefine, ‘o lava ‘a e Pule’anga ia ‘o talangofua ki ai ‘a e pangikē, ko e hā leva na’e ‘iiai ke nau talangofua kinautolu ki he me’a tatau ki he kau ngoue. ‘A ia ko ‘eku ‘ohake ko ia ‘a e me’a ko eni, ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia keu lava ke ‘asi mai ‘a e kehekehe. He ko e palopalema foki ia ko e ‘ikai ko ia ke ngāue ‘a e peseti ‘e 4 mo e peseti ‘e 1 ‘o ‘ikai ke malu’i. Sea ‘oku ke mea’i foki ‘Eiki Sea ko e ki’i kautaha no ko ia ko e *SPBD* ‘a e eni ko ē ‘a e palangi. Ko e taimi ko ia na’e ‘i pangikē ai ‘a e silini, pē ko e taimi ko ia tau pehē kuo fakafoki mai, kapau ‘oku fakafoki ia tau pehē ki he *Labour & Commerce* ke nau fakahoko, ‘i he ‘uhinga ke fakafaingofua’i foki ‘a e kakai ko eni tau pehē ko e kakai masiva ko ē he ngaahi kolo, ko e fo’i faingofua ko ia na’a nau ma’u ‘i he nō ko ia ‘a e pālangi, ‘a e ‘oku uike pē ia ‘e taha pea ma’u, ‘ikai ke malu’i, malu’i pē ia ‘e he fo’i kulupu. Kapau ko e fakakaukau ke fakafoki mai he ‘aho ni ‘o ‘omai ki he Pule’anga pea ne a’usia ‘a e fo’i taumu’a ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou poupu au ia ki ai, ‘o kapau ko e me’a ia. Ka ‘oku totonu ‘Eiki Sea ke *guarantee* mai ia ‘i he ‘aho ni ke *clear* ki he kakai ‘o e fonua. Ko e fo’i *policy* ko ia mo e fakakaukau, fakafoki mei he Pangike Fakalalakalaka ‘o ‘omai ki he *Labour & Commerce*. Pea kuo pau leva ke foki mo e kakai ko ia na’a nau ō ki he pālangi, ke nau ōmai ki he koe’uhi ‘oku fakatupu pa’anga ‘a e pālangi ia ‘i he pa’anga pē ‘a e Pule’anga ‘i he’ene no he Pangikē Fakalalakalaka ‘o ne hanga ‘e ia ‘o *create* ‘ene fa’ahinga *system* ia ‘a’ana pea ma’u ai ‘ene mo’ui. Ko ia Sea ko e ha’u pē ‘a e me’a ko eni koe’uhi ko e ‘ohake ko ia ki he fika 5. ‘Oku lele lelei pē ‘a e nō ia ‘a e kakai fefine ‘ikai ke malu’i ia. Ka ‘oku ou fehu’i ‘e au ‘Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai. Me’a mai koe ia ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Mālō Sea. ‘Oku ou fakatapu pē ki he Hou’eiki kae tukumai mu’a ha ki’i faingamālie ke u tō e kamata atu hono laulau atu ‘a e me’a ko ia na’e tokanga mai ki ai ‘a e

Fakafofonga Fika 3. 'Oku ou tui au 'e 'ikai ke u tō e lau atu 'a e taumu'a 'o e Patiseti, 'a e me'a ko ia 'a e Potungāue ko ia 'oku 'osi hiki atu pē ia. Ka 'oku vahevahe leva 'a e polokalama ko ia 'a e Potungāue 'i he ngaahi 'elia kehekehe. 'Oku 'i ai 'a e 'ofisi ko ia 'o e Minisitā. Ko e me'a ia 'oku ke tokanga mai ki ai, ke u tō e lau atu 'a e me'a ko ia? 'Oku 'i ai 'a e 'ofisi 'o e CEO 'oku 'i ai pea mo e *internal audit*..

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Tongatapu 3 .

Siaosi Sovaleni : Ko e 'uhinga pē ia Sea ko e 'uhinga na'e 'i ai 'a e faka'amu na'e fiema'u ke tō e fakalahi ange 'a e ki'i nō *facility*. Hangē ko e me'a 'a Tongatapu 5, kapau 'e fakalelei'i pē 'a e 'u *conditions* ke hangē ke 'oua 'e malu'i mo me'a, ka ko e 'uhinga pē ke tō e *inject* ha ki'i sēniti ko e 'uhinga pē ke tō e ki'i lahi ange 'a kinautolu 'e ala ma'u mo e faingamālie. Ko ia pē 'Eiki Minisitā. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ke tō e lau mai 'a e 'u *objective* ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko ia ko u 'uhinga ki ai. Ko e ki'i sēniti mei fē 'oku 'ai ke tō e *inject* atu ?

Siaosi Sovaleni : Ko e 'uhinga ko e kole pē ia 'e Sea, hangē ko e me'a 'a e Sea, ko e fokotu'u atu pē ko e 'uhinga pē ko 'etau ... ko e ko e ...

<008>

Taimi: 2140-2145

Siaosi Sovaleni: Fakakaukau foki na'a ke 'omai 'Eiki Minisita ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Osi fakahoko atu foki, kuo 'osi fai ia. 'Osi fai ia 'oku lolotonga tu'u ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai angē Minisitā Leipa. Ko e tokoni?

Poupou ke fakalelei'i tu'utu'uni lolotonga nō Pangike Fakalalakaka ke 'inasi kotoa 'u motu

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea ko e, ko e mahalo ko e *issue* mahu'inga faka'ulia eni 'oku 'ohake ko eni. 'Oku, ko e tu'o fiha eni 'ohake 'a e *issue* ko eni katokātoa pē 'iate kitautolu. 'Oku talamai 'oku 'ikai fē'unga e sēniti. Tui 'aupito au ki ai. Me'a ia 'oku tau kole ke to e ki'i fakalahi e sēniti. 'Oku ou tui 'aupito au 'oku fiema'u ke fakahoko lelei fo'ou 'a e fokotu'utu'u ko eni. Ko hono 'uhinga 'eni, hangē pē ko e lave ko eni ki mu'a, ko fē 'ia e me'a 'oku 'ave 'o tuku ma'u 'i Ha'apai mo 'Eua, ke 'oua 'e to e 'alu atu pē 'a Tongatapu ia 'o to'o kotoa mai e me'a 'a 'Eua. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia ke fakalelei'i 'aki 'a e *scheme* ko 'eni ...

Tēvita Lavemaau: Ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Tēvita Lavemaau: Ko e, laumālie lelei pē Minisitā, fakamolemole pē. ‘Eiki Minisitā, talu hono kamata e polokalama ngāue ko eni ‘oku ‘i ai pē hono ngaahi palopalema ‘o hangē pē ko ha me’a kehe. Ko e ta’u kuo ‘osi na’e fai ai hono *review*, ‘osi hono *audit e account* ko eni, fai hono *review* mo e *consultation* ‘a e pangikē mo e Potungāue Pa’anga. ‘Oku ‘i ai hono ngaahi ha’iha’isia pea ko e feinga eni ke vetevete ange ... Ka ko e fiema’u ko ē fakalukufua e fonua tautautefito ki he ‘aho ni ko e tō ko ē fu’u matangi ko eni ko *Gita*. Uēsia e sekitoa kotoa pē. Ko e ki’i sēniti ko eni ‘oku tau ‘ave ki he pangikē, ‘oku ‘ikai ke fakangatangata ia ki he ngoue pē, ‘osi ‘ave pē he Pule’anga, te’eki ke u hanga ‘e au ‘o lave’i e motu’a na ko e hā koā ‘a e ngaahi *criteria* hono *review* ko ia. Ka ‘oku kau ai mo e poini, ‘ave ‘inasi ‘o ‘Eua, Vava’u, Tokelau, Ha’apai pea mo Tongatapu. Ke ‘oua na’a ngāue’aki pē ia ha ni’ihi ki he’enu lelei fakalukufua. Ko e poini ko ē ‘oku fokotu’u mai he kōmiti ko eni ‘Eiki Sea, ‘ave ha silini ke fakaivia he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha sēniti he pangikē. Ko e nō ma’ama’a eni pēseti ‘e fā, pēseti ‘e, fokotu’u mai pē nima miliona.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Ko e fika ia ‘oku fokotu’u mai. Ko e tokoni ko e mahu’inga taha ko ē ‘a e tokoni, taimi ko ē ‘oku te lavea ai mo faingata’a’ia. Pea kapau ‘oku laumālie lelei pē e Pule’anga ‘oange ha pa’anga ‘e tolu kae lava ke vilo e fo’i saliate ngaahi pa’anga. Pea tupu e ‘ekonōmika ...Ko ‘etau ha’i pea mano’ono’o e konga kotoa pe. Mālō ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki ... Hou’eiki mou ki’i me’a mai pē ka u ki’i ‘oatu e ki’i konga ko eni. Ko e me’a ko ē ‘oku toutou ‘ohake ‘e 11 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga he pangikē. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i ai e pa’anga he pangikē ko e 13 miliona. Ka ko e me’a ko u fokotu’u atu pē ‘e lava ke mou to e, na kuo mo’oni ‘a 11 ia na kuo ne ‘osi ma’u ‘e ia ‘a e *statement* mei he pangikē ‘o hangē ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ki ai ka ko ‘eku ‘uhinga pē ke u ‘oatu pē na ‘oku totonu ke tau toloi tautolu eni kae toki ‘omai e fakamatala mei he pangikē ka tau hoko atu pē te ke me’a mai pē Minisitā he ko e ‘uhinga ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai e Minisitā Leipa, ko e me’a pē ia ‘oku nau me’a atu ai.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ka u ki’i tokoni atu ‘Eiki Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Tokanga ‘ikai ‘asi he Patiseti 2018/19 hano fakalahi silini nō Pangike Fakalalaka

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ka u ki’i tokoni atu he konga ko ia Sea. Ko e 13 miliona ‘oku ‘i ai pē ia. ‘Oku ‘i pangikē pē ia ‘oku ‘ikai ke, pea ‘oku fai ‘aki ‘a e nō he taimi ni. Ko e ‘uhinga ko ē ‘oku noa ai e ta’u ni 2018/2019 ‘oku ‘ikai ke to e fakalahi e sēniti.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ‘A eni ko ē ‘oku kole ko ē ke to e fakalahi, ko hono ‘uhinga ia. Ka ‘oku ‘ikai ke mole ‘oku kei ‘i ai pē sēniti ko ē ka ‘oku ‘ikai ke to e fakalahi ‘i he patiseti hono hoko mai ko eni. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mahalo kuo mahino ia. Me’a mai Minisitā Leipa, ke faka’osi ho’o me’a.

Fokotu'u totonu fai *review* tu'utu'uni nō he pangike ke lahi silini nō e kakai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito pea mālō 'aupito pē ki he ngaahi tokoni 'oku 'omai ko e mahalo ko u, ko u talaatu mo'oni pē na'e 'i ai 'a e fefine na'e ha'u mei Hahake 'o tangi hoku 'ofisi. Pea na'a ku tuku kotoa 'eku me'a kotoa ka u 'alu mo ia ki he Pangikē Fakalalakaka. 'Oku ou 'uhinga atu 'e Sea 'oku, ko e me'a ko eni 'oku *very serious*. 'Oku ou talaatu 'oku 'ikai ke u tui au 'oku kau 'a e kakai ko eni 'oku ou talanoa au ki ai 'a e pēseti 'e valungofulu tupu 'o e fonua ko eni ko e kakai fefine lālanga, ko e kakai toutai ke ma'u ha'anau ika ke nau kai, pea fakatau atu kapau 'e lava, mo ha kakai 'oku 'alu ki 'uta. 'Oku 'ikai ke u tui au 'oku lava e kakai ko eni 'o 'alu ki he Pangikē Fakalalakaka 'i he nō ko eni. 'Oku fanongo au 'i hoku ngaahi maheni 'oku nau lava nautolu 'o 'alu 'o nō lalahi 'i he ua kilu, nima kilu ka 'oku 'ikai ke u ma'u au ha fakamo'oni 'oku faingofua ...

<009>

Taimi: 2145–2150

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ki ha fine'eiki 'oku lālanga ke 'alu 'o 'omai ha'ane tahaafe mo ha'ane uaafē. Ko e kongā ia 'oku ou kole atū ko ē, 'oku ou faka'amu au ke lahi ange silini ka 'oku ou faka'amu au he ko e me'a ko ē 'a e Palēmia, tau *review* fakalelei, to'o mai e me'a ko ena 'oku me'a ki ai 'a 'Eua, to'o mai 'a e *review* ko ē na'e fakahokó. Tau tokoni atu ke fakapapau'i.

Tevita Lavemaau: Fakamolemole pē 'Eiki Sea, fakatonutonu. 'Oku 'ikai ko 'Eua eni. Fakafofonga 11 kātaki, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Tali ē, ko e fo'i fakatonutonu eni ko u toki talí. Mālō Fakafofonga 'Eua.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kātaki, kātaki mālō Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he, hoko atu pē 'a e talanoa ko iá ki he *review*. Ko e māhina ni 'oku fai ai e *review*, 'a e to e *review* ko ia 'a e *contract* ko ē na'e *review* ko ē he, 'i he ta'u kuo'osí. Pea tuku mai he fo'i, he fo'i ta'u ko eni pea fai leva e *review* ko eni. Ka ko e, na'e 'i ai pē foki e palopalema hangē ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga mei 'Eua, he fo'i *review* ko ia, 'o mahino 'oku 'i ai 'i he *amount* ia 'o e 9 miliona te tau pehē pē ko e *bad performance*, 'o faingata'a ke foki mai 'a e sēniti ki loto. Pea 'oku lolotonga fai pē 'a e talatalanoa hangē ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki ko eni pea mo e Minisitā ko eni mei he Leipá 'a e founga ke feinga'i ke 'i ai, ke fiema'u 'a e tokoni ke tō hifo ki laló 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'akí. Ka ko e tu'u ko ē ki he sēniti pea mo e tō ko eni 'a e afā ko eni. 'Oku 'i ai foki 'a e palani ko ē ki he fo'i 59 miliona ke fai'aki 'a e ngāue ko eni. 'E, 'oku fai pē ngāue ko ia ki ai. 'Oku kau kotoa ai pē, 'oku te'eki ai ke, 'oku 'i ai foki e 'amanaki ke ma'u mai 'a e fo'i, 'a e fo'i 20 miliona mei he *World Bank*, 'atā ia. Ka 'oku 'omai ia ki he fo'i, ki he loto 59 miliona ko eni. Pea toki fai ai hono palani'i 'a e 'ū me'a ko eni. Ka kuo pau ke fai e siosio lelei ki ai. He kapau foki te tau tisi atu pē 'a e pa'anga pea 'ikai ke lava 'o totongi mai. 'Ko e *issue* ia 'e taha. Ka 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi *criteria* pea mo e anga hono feinga'i ke lava foki e fo'i taimi ke mau 'emau māketí ke tō mai pē me'a 'o 'alu, ha'u e sēniti 'o 'alu atu kae totongi mai e nō. Ko e fo'i me'a ko iá 'oku 'ikai ko e fo'i tafoki hake pē 'o 'ai e nō. 'Oku palani'i mo hono ngaahi tapa kehekehe ke lava ke pule'i e tapa, nima mata'u mo e nima hema.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu, fakatonutonu Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u ki'i..

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a heni ke fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 11.

Tevita Lavemaau: 'Oku 'ikai te ke kau koe he'eku fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku lea eni ki he Sea.

Tevita Lavemaau: Ko e Sea ko u kole ki ai 'ikai ko koe. Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ki'i me'a hifo ki lalo kātaki kae fakatonutonu mai 'a e fakatonutonu.

Tevita Lavemaau: Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea. Kuo hoko eni ia e Minisitā Pa'anga ko e faiako he Fale ni. Kuo 'osi mea'i ia he Fale 'eiki ko eni. Ko e sēniti ko eni 'oku vilo, 'oku 'ikai ke 'i ai ha sēniti he pangikē ke tuku atu ki he kau kole nō, 'oku hala. Ko e fo'i noa.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tevita Lavemaau: Pea lolotonga e tō mai e fakatamaki ko eni 'oku talamai 'e he Pule'angá ko eni, 'ikai ke mau 'oatu 'emautolu ha ivi. Mou ō moutolu 'o nō mei he ngaahi pangikē 'oku peseti 'e 9, 15, mou ō nō mei ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, 'oku to e malanga ia pea 'oku loi foki 'oku talamai kuo u faiako.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā, ko e, mou mea'i pē ..

Tevita Lavemaau: 'Eiki Minisitā Pa'anga, laumālie lelei pē...

Sea Kōmiti Kakato: Nounou 'etau, ho'omou feme'a'akí ko e tuku ke si'i me'a mai 'a 11 ...

Tevita Lavemaau: Lea le'o lahi mai he *speaker* ke u fanongo atu. Te u takai au kitu'a!

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Mo'ui.

Tevita Lavemaau: Kapau ke fie me’a koe kitu’a pea u ...

Vātau Hui: Sea ki’i vakai fakalelei e Fakafofonga ko ení pē ‘oku kei laumālie lelei koā ‘etau fakataha ni pē ‘oku totonu ke vakai’i fakalelei. ‘Oku ki’i kehe natula ia ‘o e Fakafofonga ko ení he efiāfi ni Sea, fakamolemole atu.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu ‘Eiki Sea ki he tipeiti

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga kātaki pē ‘o ki’i tauhi pē molumalu hotau Falé.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i, ka u hoko atu mu’a au kuo ‘osi e fakatonutonú fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa’anga kātaki ‘o ki’i me’a hifo ki lalo kae me’a mai e Minisitā Mo’uí. Tau ki’i fakamokomoko pe.

<001>

Taimi: 2150-2155

Sea Kōmiti Kakato: ... hangē ko ho’omou me’a mai mei he polokalama hangē ‘oku mou māfana. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’uí.

Mahu’inga ke fai ha ngāue ki he palopalema ke tokonia kakai masivesiva

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tapu pea mo e Feitu’u na pea fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ko u tui ko e *issue* ko eni kuo ‘ohake ko eni Sea ko ‘eku fokoutua pē ‘i lalo hē ‘o fanongo ki he ngaahi tālanga pea ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku māhino Sea.

Sea ‘oku māhino ‘aupito ‘oku faingata’a ke ma’u e sēniti pea mei he pangikē. ‘Oku māhino ‘oku ‘ikai ke vahevahe lelei e sēniti ki he ngaahi vahefonua. ‘Oku māhino ‘oku fiema’u ha sēniti ke tokonia ‘o e kau māsivesiva. Pea ‘oku to e māhino pē ‘oku *benefit* pē kakai nima mālohi ia ‘i he silini ko eni kuo ‘osi vahe’i. Ka ko u fanongo ko ē ki he ngaahi fakamalanga ‘oku mahu’inga ‘aupito ke fai hano, hono *review* ‘a ē ko ē na’a tau fanongoa na’e ‘ohake he Fakafofonga ‘o ‘Eua 11 ‘a e mei he Potungāue Pa’anga ha *criteria* ke to e fakalelei’i.

Pea ‘oku fiefia Sea ‘etau fanongo kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku palopalema ko e faingamālie ia kiate kitautolu ke tau ngāue ke solova ‘a e palopalema ko ia ke ‘oua ‘e to e hoko. Pea ‘oku ‘ohake ‘a e ngaahi palopalema ko iá ‘oku tau fanongo ki ai. Māhino pē ko e 13 miliona ‘oku ‘ave ki he pangikē pea ‘oku nō ia ‘i he fanga ki’i pēseti iiki. Na’e fakahoha’a ‘a e Fakafofonga Tongatapu nima ko e nō ko ē ‘a e kau lālanga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a malu’i ia ‘oku tu’u ai. ‘Oku fakafiefia ia pea ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o tokonia ‘a e kau lālanga ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e palopalema ‘oku ne *carry* pē ‘a e *risk* ko hono tā fakafoki ē. ‘A ia ko e hā ha ngaahi me’a te tau fai ‘o fakatatau ki he nō ki he kau māsiva ‘oku ‘i ai ‘a e *risk* ia ‘oku ‘i ai ke lava ‘o fakafoki mai ‘a e 13 miliona. ‘A ia ko e 13 miliona ‘oku ‘i he pangikē nō he ngaahi, ko e tā fakafoki ‘oku ‘ikai ke u ma’u ‘e au pē ko e fiha

‘oku fakafoki mai ka ‘oku mahu’inga ke tau fai ha ngāue pea ko u tui au ‘oku ngāue ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga pea mo ‘ene kau ngāue pea mo e Pangikē Fakalalakaka.

Ko u fie fakatokanga mo fakamanatu ki he Fale ko e Pangikē Fakalalakaka ia *is a commercial bank* te nau fakalele ‘enautolu ia mo ‘enau ngaahi me’a ka ‘oku mahu’inga ke ‘ave ko e hā ‘a e *criteria* ko ē ‘oku fiema’u ke lava ‘o *address* ‘a e kakai māsiva ‘a eni ko ē ‘e lava pē ko ‘etau ki’i nō pē ko e ki’i 5000 ke kamata ko e *even* e 10,000. Ka ko ‘ete fanongo ko ē ki he a’u e nō ia ki he 2 kilu 5 kilu tau tui pē ‘oku ‘ikai ke fu’u fakapotopoto. Pea ko u tui au Sea kuo māhino e fo’i *issue* ia ko eni fekau’aki mo ia kae tukuange ha faingamālie e Minisitā Pa’anga ke to e ‘i ai ha silini ‘e lava ‘o hangē ko e fokotu’u ko eni ‘e lava ‘o tokoni ki ai pea kapau ‘ikai ‘e makatu’unga pē he ivi malava e fonua ‘a eni ‘oku tau fakaongo ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā Mo’ui.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Ko e ki’i tokoni pē mo e ki’i fakahoha’a Sea mālō e ma’u faingamālie.

Siaosi Sovaleni: Pehē ke u ki’i kole tokoni pē ki he Minisitā Mo’ui Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo me’a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ki lalo. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Toutai ka kuo māhino ia ki he motu’a ni ‘a e fo’i kongā ko ē ‘oku mou fēme’a’aki ki ai.

‘Eiki Minisitā Ngōue: Fakatapu atu Sea ki he Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, Palēmiá mo ‘ene Hou’eiki Minisitā kau Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘E Sea ko e fakahoko atu pē ko e *issue* mahu’inga ‘aupito eni he koe’uhí he ‘oku fekau’aki hangatonu pē pea mo e kau ngōue kau toutai. Ko e, Sea na’e te’eki ai ke fokotu’u e Pangikē Fakalalakaka na’e fakalele he motu’a ni ‘a e nō ‘a e Pule’anga ki he kau toutai pea na’e lele lelei pē ka ko e kau toutai iiki pea to e a’u mai ki he ‘osi e fokotu’u e pangikē kuo ma’u e pa’anga mei he *United Nations* so fakalele ‘aki hono fa’u ko ia ‘o e ‘ū vaka toutai palu pea na’e fakalele nō pē mo ia.

Pea ‘alu pē ‘o ikuna lelei pea ‘i he taimi na’e ngāue ai e motu’a ni ‘i muli ki he Kominiueli tokoni ki he pa’anga Pule’anga Papua Niu Kini ke fokotu’u ‘a e polokalama nō ki he kau toutai ‘oku fakalele pē ia he Pangikē Fakalalakaka ko ē ‘a Papua Niu Kini ka ‘oku lele lelei pē mo ia. Kae kehe ko e me’a ko ē ‘oku māhino mai pea ko eni kuo ‘osi me’a mai pē ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga mo e ‘Eiki Palēmia na’e to e fai hono *review* ‘a e founga ngāue. Pea ko hono mo’oni ‘oku fu’u fiema’u ke fai ha *view* ki ai kapau he ‘ikai ke to e fai ha *view* ki ai ‘e he ‘ikai pē ke ngāue ia. Koe’uhí he ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ke tonu ‘a e me’a kotoa pē pea ko e me’a ko ē ‘o fekau’aki mo e malu’i ‘oku mo’oni ‘aupito. ‘Oku ngāue ki he ...

<002>

Taimi: 2155-2200

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: ... ki he hou’eiki kakai fefine ‘i he’enau nō. Ka ‘oku totonu ke ‘I ai ha polokalama fekau’aki mo e me’a malu’i ‘o a’u pe ia ki he ngaahi nō lalahi na’a mau fakahoko ko ia he toutai he ngaahi vaka toutai palu. Ko e malu’i ‘oku ne fai ‘a e *cover* ko ia e tafa’aki ko ia. Kuo pau ke ngāue fakataha ‘a e Potungāue Toutai pehē pe mo e Potungāue Ngoue

‘oku pau ke ‘i ai ‘enau *task force* ko nautolu ‘oku nau hanga ko ē ‘o filifili mai ‘a e kau ngoue toutai ke nau o ‘o nō mei he pa’anga ko eni. Pea ‘oku pau ke ako’i kinautolu mo e ngaahi alā me’a pehē kimu’a ke ‘ai e polokalama ako ke nau hanga ‘o pule’i lelei ‘a e pa’anga pea totongi fakafoki he taimi tatau. Pea ‘oku ‘ikai ke ngata pe ai ko e tukuange pe ‘a e pa’anga ka ko hono muimui’i he ‘osi e tukuange atu e pa’anga ‘o ‘alu pe ki he ‘osi hono totongi fakafoki mai.

Tevita Lavemaau: Sea fakamolemole ke u ki’i fehu’i ki he ‘Eiki Minisita felāve’i mo e *scheme* tatau ko eni. Ko e ‘uhingá ke tali mai ai pe. ‘Eiki Minisita faka’apa’apa atu na’e ‘i ai e fakatamaki ne hoko ko e ki’i vaka toutai mei Ha’apai. Na’e nō mei he pangike fē’unga mo e \$2 kilu. Na’e ui tokoni pea fou atu e fu’u vaka ‘o uta pea li’aki e vaka ia. Kei hanga pe ‘e he pangike ko ē’uhi ko e ngaahi tu’utu’uni e Pule’anga ‘o fakatetenga’i e ki’i motu’a ke totongi. Lele ange ki’i motu’a ki ‘ofisi toutou kole ange ko u talaange ko eni ‘oku fai e review ko e ‘osi eni ‘a e ta’u ‘e taha e *review* ko ia. ‘I he fakakaukau e motu’a ni ‘Eiki Sea tonu ke *write off* e nō ko ia. Ua úhinga foki na’e ‘ai e malu’i. Ko e nō e ki’i kau ngoue ‘i Hahake 1 miliona.

‘Eiki Minisita Pa’anga: Sea fakatonutonu atu e tangata’eiki ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu

Tevita Lavemaau: Mālō

‘Eiki Minsita Pa’anga: Na’a ke *write off* pe na’a ke tukumai pe ke u *write off*?

Tevita Lavemaau: Ko u tukuatu pe ‘e au ke ke toki *write off* ‘Eiki Minisita! Ko e’uhinga ko e lava hono tulī au ‘e he ‘Eiki Palēmia pea kapau ne ‘ikai ia ne u *write off* ia ‘e au!

‘Eiki Minisita Ngoue: Sea faka’osi atu ... ‘e vave pe.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki tau ki’i mālōlō ai.

(Na’e *break* heni ‘a e Fale)

<000>

Taimi: 2215-2220

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki fakama’ama’a atu. Ko e ngaahi feme’a ‘aki eni, faka’osi mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoue ‘ene ki’i miniti, ‘osi ko ia pea me’a mai ‘a Vava’u 15, pea faka’osi mai ‘a e Minisitā Leipa pea tau vakai ai.

Fiema’u founga ngāue ke kehe he fakalele nō tokoni kau ngoue & kau toutai

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. ‘Io, ko e ki’i hoko atu pē sai he ‘ikai ke fuoloa, nounou pē. Ko e me’a pē ‘e taha ‘oku me’a’oku ‘ikai ke ngata pē ai kā ‘oku to e ‘oku fiema’u ke fakahoko mo e *review* ko eni he ‘oku to e ‘i ai pē mo e palopalema he ta’etotongi fakafoki ‘o e nō. Kae kehe ko e me’a foki eni ‘e taha na’e ‘uhinga ai ko ē, ‘oku feinga ‘a e motu’a ni ke ma’u mai

‘a e pa’anga mei muli koe’uhi ke fai mei ai ‘a e nō ‘a e kau ngoue mo e kau toutai, koe’uhí pē ko e founga ngāue koe’uhí ke ki’i kehe ange he ‘oku mahino pē kia kitautolu ko e pangikē eni ‘oku lolotonga lele, ko e Pangikē Fakalalaka ‘oku lele fakakomēsiale, pea ‘oku ‘ikai ke tau fakaanga ki ai, pau pē ke lele ‘i he founga ko ia, kā ‘oku fiema’u ‘a e founga ngāue ‘oku kehe, koe’uhí ke fakahoko ‘aki ‘a e ngāue ko eni he ‘oku to e fiema’u pē ‘e he kau ngoue, kau toutai ‘oku fiema’u ke nau ma’u ‘a e ongo ko ē ko e pa’anga tokoni eni kia nautolu, ‘a e *feeling of ownership*, kae lava leva ke faingofua ‘a e ngāue fakataha kae ‘ikai ke lava ke nau ma’u ‘a e ongo ko ia kapau ‘oku ‘ikai ke ngāue fakataha atu’a e Potungāue, Pule’anga mo nautolu ngāue fakataha koe’uhi ke tokoni’i kinautolu ‘i he tapa kehekehe ‘o ‘enau ngāue koe’uhi ke lava lelei ‘a e ngāue ko eni pea ‘oku ‘i ai ‘a e poupou lahi ki he fokotu’utu’u fo’ou ko eni ‘oku fakahoko, pea kapau ‘e ma’u mai ‘a e pa’anga tokoni ko ē mei muli kei ‘ave pē ki he Pangikē ‘ave pē ki ai ke malu kaekehe ‘i he taimi tatau ko e founga ngāue ‘e pau pē ke kehe. Mahalo ko e ki’i poupou pē ia ‘oku fai Sea mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, me’a mai Vava’u 15.

Kole ke tali fokotu’u ke fakalahi e tokoni ki he sekitoa taautaha

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Sea ko ‘eku kole ke u hūfanga ‘i he fakatapu. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea ‘i he feme’a ‘aki ko eni ‘i he pō ni kuo tau mavahe mei he Līpooti ko eni ‘a e Kōmiti Pa’anga. Ko e līpooti ko eni ‘a e Kōmiti Pa’anga felāve’i mo e *budget* ko eni fika 8, ‘oku ‘omai ai ‘a e kole ko eni, ke fakalahi ‘a e tokoni ko ē ki he sekitoa taautaha....

<005>

Taimi: 2220-2225

Sāmiu Vaipulu : ‘a eni ‘oku lave ai ‘a e kau ngoue ko e kau toutai... pea ‘oku mahino pe ‘Eiki Sea ‘a hono poupoua ‘e he lolotonga ni ‘a e tefito’i fakakaukau. Pea ko e taimi te tau foki ai ki he’etau Tohi Tu ‘utu’uni ‘oku ne talamai ‘a e halafononga ke a’usia e ‘u tafa’aki pea ke lava ‘o tokoni’i ‘a e kau ngoue mo e kau toutai ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘asi ia he kupu 185. ‘Oku ne talamai pe ia ‘a e me’a totonu ke tau fai. He ko u manatu au Sea ki he kuo hili ko e taimi ko ē na’e kamata ai e pa’anga ko eni na’e pule’i pe mei Fale Pa’anga. ‘Aho ‘e taha ne fai ‘emau Kapineti pea u ‘eke ki he ‘Eiki Minisita ‘o e taimi ko ia. Ko hai fua ‘oku ‘ave ki ai ‘a e pa’anga pea ne ‘omai ‘a e lisi. ‘I he’eku vakai ki he lisi ko e tama ia ‘e taha, ko u pehē atu ki he ‘Eiki Minisita ‘oku ke mea’i e tokotaha ko eni? Ko ‘ene tali ko ‘ene fokotu’utu’u ko e tōtōatu. Ko u pehē atu ‘ikai ko hono hisitolia ‘e ‘ikai tō e ma’u mai e pa’anga ‘a e Pule’anga. Talamai ‘e ia ko e fokotu’utu’u ‘ikai ke u tokanga au ki he fokotu’utu’u ko e pa’anga ‘a e Pule’anga ‘e ‘ikai tō e ma’u mai. Pea na’e iku ki ai ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ne kamata ai ‘eku fakakaukau ke ‘alu ki he pangike kae kei fai pe ‘a e fakakaukau ke tokoni’i ‘a e si’i kakai ‘oku nau fiema’u mei he sekitoa taautaha kae tautautefito ki he kau ngoue mo e kau toutai. Pea ko u tui pea tatau pe mo e Fale ni ‘oku ‘i ai e tokolahi taha ‘o e kakai he fonua. Ko e ngoue mo e toutai pea ko e tafa’aki eni ‘Eiki Sea ‘e faingofua ke langa’i hake e tafa’aki faka’ekonomika he koe’uhi ‘oku tokolahi pea ‘i ai mo e kelekele pea ‘ikai fiema’u ha fu’u pa’anga lahi. Ko u faka’apa’apa ki he takimamata ka kuo pau ke ‘i ai ‘eta pa’anga lahi ke kamata. Ko eni ko e ki’i sēniti eni ‘e ala tokoni ki he kau toutai kau ngoue. Mo’oni ‘oku ‘i ai e ngaahi founga he ngaahi ‘aho ni, noo’i pe ia pea ‘osi. Ko Vava’u na’e toko tolu pe pea ‘osi. ‘Oku

tonu p eke fai hono fakakaukau'i 'a e founa e nō ka ko e fakakaukau ko ē 'oku 'omai 'e he Lipooti ko eni 'oku ou pou pou ki ai. Ko e me'a leva ke tau hoko atu ki ai ko 'etau 'alu ki he Tu'utu'uni ngāue 'a e Fale he kupu 185 'oku ne talamai ka tali leva 'e he Kōmiti Kakato 'a e fokotu'u fakafoki ki he Kōmiti Pa'anga ho'o Fale ke nau kumi 'a e feitu'u 'e fakahoko'aki e fakakaukau ko ē ki he kakai masiva 'o e fonua. Ko 'etau foki pe ki ai 'e fiemalie 'a e tafa'aki ko ē 'a e Minisita Pa'anga fiemalie mo e tafa'aki ko eni pea 'e lava ke nga'unu kimu'a pea tau 'o tokoni'i 'a e kau faingata'a'ia 'a eni he afā ko eni 'oku lau. 'Oku 'ikai ko e me'a ia ko e tau lau fekihiaki fekihiaki kae si'i mokosia mo si'i faingata'a'ia 'a e kau ngoue mo e kau toutai...

<000>

Taimi: 2225-2230

Sāmiu Vaipulu : ... 'oku 'ikai pē ke tau lava 'o tokoni'i kinautolu. Fai pē kitautolu he fefusiaki mo e tala 'a e ki'i la'ipepa 'a hai, ki'i la'ipepa 'a hai. Tuku ia mo e fakapiko he 'oku 'ikai ke mīkona ai ha taha ia. Ko e me'a mahu'inga 'Eiki Sea fonu e kete, tataa'i pea tokoto atu. Ko e me'a ia 'oku mahu'inga. Ko ia 'oku ou kole atu Hou'eiki tau tali e fakakaukau, pea tuku ki he Kōmiti Pa'anga, ke nau kumi mai 'a e feitu'u 'oku 'i ai 'a e pa'anga, 'i he tohi ko ē ke fakapa'anga mei ai 'a e me'a ko eni. Kae lava ke nga'unu 'a e ngāue mo tokoni'i 'a e kakai. Mālō 'aupito 'a e ma'u taimi Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Vava'u 16 kae toki ...

Fokotu'u ke vahevahe 13 miliona ke 'inasi ngaahi motu ki tokelau

'Akosita Lavulavu : Tapu pea mo e Feitu'u na Sea fakatapu heni ki he Kōmiti Kakato, ka 'oku ou loto pē Sea ke u to'o 'a e faingamālie ko eni Sea ke u pou pou kakato atu ki he Līpooti ko eni, pea mo e fokotu'u ko eni ko ē ke 'oatu ha pa'anga 'e 5 miliona ki he nō ko eni 'a e kau ngoue Sea. 'Uluaki pē Sea kou fokotu'u atu 'e au ia Sea 'a e fo'i pa'anga ko eni 'e 13 miliona, ke vahevahe mu'a ke mahino ko e fiha 'e 'ave ki Ha'apai, Vava'u pea mo e Ongo Niua, pea mo Tongatapu ni, ke mahino 'a e tafa'aki ia ko ia. Pea 'oku mahino pē foki Sea ko e nō ko eni nō peseti 'e 1 peseti 'e 4 'oku ... Ko e nō peseti 'e 1 Sea ko e limiti ki ai ko e pa'anga 'e 1 kilu. no peseti 'e 2 'oku pa'anga 'e 2 kilu. Pea 'oku fiema'u ia ke tā fakafoki 'i loto 'i he mahina 'e 24 nai 'a e nō ko eni. Ka 'oku ou fokotui'u Sea ke vahevahe ange mu'a eni ki he ngaahi 'otu motu pea pehē ki Tongatapu ni.

Pou pou ke fakalahi 5 miliona ki he ngoue kae fakamalumu he Potungāue Fefakatau'aki

Ko e me'a ko eni ko ia /ki he pa'anga ko ia 'e 5 miliona 'Eiki Sea 'oku faka'amu ange 'e au ia, ke tau tali mu'a eni. Fokotu'u atu ke tau tali. Pea 'oku ou fakakaukau atu au ia Sea, 'oku ou pou pou atu au ki Ha'apai 12. Ke 'oange mu'a ki he Potungāue Leipa ke ne tokanga'i 'e ia 'a e sēniti ko ia, fo'i 5 miliona. Pea ko e 5 miliona ko ia Sea, 'e lava ia 'o tokoni ki he kau ngoue. Ko e kau ngoue Sea he 'ikai ke nau ō nautolu ia 'a eni ko ia *grass root level*. Tau pehē ko e si'i kāinga ko eni 'i Vava'u. Ko 'enau nō Sea 'oku 'i he 'E 'ikai ke a'u ia 'o 5 mano. Pē 'e a'u 'o 1 kilu. Ko 'enau fanga ki'i nō ia 'anautolu Sea ko e pa'anga pē 'e 1 mano, 2 mano 3 mano . Ka 'oku ou tui au ia 'e lava ke nau fengae'aki lelei pea mo e Potungāue. Pea he 'ikai ke fu'u fiema'u 'e he Potungāue

Leipa ha ngaahi malu'i 'o tatau mo e ngaahi malu'i ko eni ko e 'i he pangike. Ko e anga pē ia 'o e fokotu'u Sea pea mo e pou pou atu ki he fo'i fokotu'u ko ē. Mālō.

Mō'ale Finau: Ki'i tokoni atu 'Eiki Sea, miniti pē 'e taha 'Eiki Minisita.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Te ke fokotu'u mai pe kia au.

Fokotu'u ki he 5 miliona ke tō e vahevahe mo ia he ngaahi 'otu motu

Mō'ale Finau : 'Io ko 'eku tokoni pē 'a'aku ki he 5 miliona toe vahevahe pē mo ia. Ko e 'uhinga ke nofo pē 'i he Leipa. He 'oku 'i ai pē mo e Potungāue Leipa 'i Ha'apai 'Eiki Sea . Ko hono 'uhinga 'e'ikai ke si'i ōmai 'a e mātu'a ki Tonga ni ki he *process* 'a e fanga ki'i nō. Ha'u kinautolu ki he 'ofisi Leipa pē ko ia 'i Ha'apai koe'uhi ke fakafaingamalie 'enau fanga ki'i fiema', 'osi 'i ai 'enau 2 miliona. *Apply* pē 'a e fo'i *criteria* tatau, ka nau *access* pē kinautolu 'i Ha'apai ko e 'uhinga, ke faingamālie 'enau fanga ki'i fiema'u. Pea ko 'ene lava ia, ko 'ene mavahe kātoa mai ki ai 'a e kau fine'eiki, mei he kautaha nō na'a ku lave ki ai 'anenai. Koe'uhi he te nau fai pē 'a e me'a tatau ko ē 'oku fai ko ē hē, *benefit* ai 'a Ha'apai pea to e *benefit* ai pea mo e Pule'anga Tonga. 'Ikai ke tō e 'ave 'enau fanga ki'i tā nō ki hē, kae 'omai ia ki he 'ofisi 'o e Pule'anga pea vilo 'a e pa'anga, foki pē ki he Pule'anga. Ko e taumu'a 'etau ngāue 'Eiki Sea, ke vilo 'a e silini, pea malu'i pē ia 'a e founa ko ia na'a ku lave ki ai 'anenai. Ha'u pē 'a e fo'i kulupu , nau femalu'i'aki pē kinautolu. Mahalo ko e founa pē ia. Kapau 'oku me'a pea 'omaio pē mo ha Folofola 'o fuakava. Ka 'oku mahino 'Eiki Sea 'e fuakava pē fai pē 'a e hola ia. 'Omai pē 'a e kulupu ke nau hanga 'o malu'i 'a e nō 'Eiki Sea kae vahevahe pē mei he 5 miliona mālō.

Vātau Hui : Sea ka u ki'i hao atu ai pē mu'a Sea. Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. tuku pē mu'a ka u kau atu ai pē 'a e ki'i motu'a ni he lave atu 'i he kongā ko eni ...

<008>

Taimi: 2230-2235

Vātau Hui: Pa'anga 'e nima miliona ko eni 'oku mau talanoa atu ki ai Sea. 'Oku ou ongo'i lahi foki ko 'ene tu'u pē 'a Vava'u 16 kuo tu'u 'a Ha'apai 12. 'Oku hangē 'oku na fakakāinga ma'u pē pea 'oku 'ikai pē ke lotu 'a Ha'apai 12 ke mavahe 'a Ha'apai 16. 'E Ha'apai 12 kātaki 'oku ma kau mau mo Vava'u 16 pea ko e kole ko eni Sea pea 'oku ma kole fakataha pē mau mo Vava'u 16. Fei mo vahe'i mu'a e silini ko eni ia pea 'ai ke mahino, mavahe 'aupito e 'inasi 'o Niua ia 'e Minisitā Pa'anga, fei mo mavahe 'aupito ia ko hono 'uhinga ke mau kau ai na'a to e hanga 'e Ha'apai ia 'o kaiha'asi 'a e kongā ...

Vātau Hui: 'Eiki Sea, sai pē vahevahe fakafo'i 'ulu pē. Ko Niua ia 'oku toko 10. Kae fakaporportion pe ki he vahe fakafo'i 'ulu Sea.

Vātau Hui: Sea kātaki ko e fakatonutonu eni pē ko e ... 'e Sea. 'Oku 'ikai ke u tali 'ene tokoni Sea fakamolemole. Kapau 'e fakafo'i 'ulu 'e tokolahi 'a Tonga ni he ko e 'uhinga 'oku tokolahi e kau Niua 'i Tonga ni Sea. Ka 'oku vivili ange 'a e fiema'u ko ē 'a e ki'i kāinga 'oku nau kei

fokoutua 'i motu. Sea kau to e hao atu ai pē eni mo e kole ia ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Pea ko u tui pē 'Eiki Minisitā Pa'anga 'e me'a pē Feitu'u na ia ki ho'o patiseti ko ē kuo ke fokotu'utu'u pea ko e me'a na'a ku fanongo ai 'anenai ki he fo'i lea na'e ngāue'aki ko e fakamahamaha. 'Oku 'ikai ke u sai'ia au he fanongo he fo'i lea ko ia ka ko u sai'ia au ke tau ngāue'aki e fo'i lea ko e toenga tāpuaki kapau te tau pehē ko e fo'i lea ia ke fakatonulea'i 'aki 'oua 'e 'ai ko e fakamahamaha kae pehē ko e toetoenga tāpuaki. Ko e toenga tāpuaki ko ia Sea 'oku 'uhinga ai 'eku fakahoha'a ko eni. Na'e tākaki 'e he kāinga Niuafo'ou 'enau pa'anga 'i he'enau maama sola, 'i he ta'u ki he ta'u ki he ta'u pea 'oku a'u he taimi ni ki he pa'anga 'e fā mano tupu. Ko e ki'i motu'a ko ē 'oku ne fakahoko ngāue ai Sea, tupu mei he vā mama'o ko ia 'o e ngaahi kolo na'a nau kole mai leva ke 'oange ha'anau ki'i me'alele. Pea ko e me'alele ko ia na'e fakatau e pa'anga 'e nima mano tupu, to'o e pa'anga 'e fā mano mei he 'inasi ko ia 'a Niuafo'ou na'a nau tākaki 'i he'enau sola. Ko 'eku kole Sea 'oku toe taha mano nima afe tupu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga na 'oku 'i ai ha konga, toetoenga tāpuaki 'ene lepa ke si'i tokoni mu'a ki si'oku kāinga. Fā mano ko eni ko u 'osi to'o ia mei, ko e kakava ia 'o e ngaahi fāmili. Ka ko u salute atu ka koe Minisitā Pa'anga ... fakamolemole 'alā Minisitā Pa'anga 'oku 'osi 'i ai e me'alele ia, faka'ulia ka to e fakafoki mai e me'alele he 'alu atu e *MV* 'Otu Anga'ofa 'o, o atu he *show* pea fakafoki mai e me'alele ai 'e he kautaha. Ki'i toenga ko e taha mano nima afe tupu pē. Minisitā Pa'anga 'oku ou salute atu he pooni ki he Feitu'u na fakamolemole 'alā ka 'oku 'i ai ha toetoenga tāpuaki ho'o lepa pea lī mai ke u kahoa ai leveleva e malanga ka u tatau atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Minisitā Leipa faka'osi mai.

Kole Niua ka 'i ai fakatotoe Pule'anga ke tokonia ta faka'osi me'alele Niuafo'ou

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito 'e Sea ko u, mahalo 'oku fiefia 'a e kāinga kotoa pē he fanongo mai 'oku tau fetakai he faka'amu ke mono atu ha ki'i sēniti ke nau si'i nō mei ai mo tokonia 'enau faingata'a'ia. Pea ko u tui au ko e laumālie 'oku fiema'u neongo 'oku kehekehe 'a e ngaahi founa ka 'oku ou fie fakahoko atu pē ke fanongo mai 'a e kāinga mei tu'a ki ai. Ko e, mahalo na'a to e, mou sio ko e sēniti ko ē 'oku mou kole 'e moutolu 'oku si'isi'i 'aupito ia ki he'eku sio 'a'aku. Ko e, kapau te mou sio ki he'eku *corporate plan*, māhina 'e ua kuo 'osi ko u lele ki he Minisitā, ko u 'alu pē mo au 'o punou, ko u kole ange ki ai, Minisitā faka'ofa mo'oni ko e kakai lālānga, kakai 'alu ki tahi mo e kakai 'alu ki 'uta ko 'enau feinga pē nautolu ke nau kai mo honau ngaahi fāmili. Pea fafanga 'enau fānau. Ko e kakai ia 'oku ou lele mai he ko e makatu'unga ia 'eku ngāue he 'aho ni. Pehē mai e Minisitā ko e fiha 'oku ke kole? Ko u pehē atu 15 miliona. Ko e ki'i alea ko ē na'a ma fai mo ia pea ko u pehē pē au 'oku tatau kotoa pē 'etau kole ko e fika pē ia. Ko e me'a ko ē, pea kapau te mou me'a ki he'eku patiseti mo 'eku *corporate plan*, me'a ia na'a ne kole mai kiate au. 'Oku ou tali koe'uhī 'oku ke fakakaukau'i ma'u pē 'a e kakai ko eni 'oku li'ekina. Pea nau 'oange 'a e fakakaukau ko eni 'a e lahi e nō 'a Tongatapu kae faka'ofa 'a e ngaahi 'otu motu ...

<009>

Taimi: 2235 – 2240

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Na'a ku fakamatala 'a e ngaahi me'a lahi pea na'a ne kole mai

leva e fo'i fakakaukau ko ení. Te ke lava to'o mei ho'o *recurrent* patisetí e fo'i 15 miliona 'oku ke kolé 'o ke *move* ia ki he *project* ki he *development*. Ka u feinga'i ke u *review* 'a e palopalema mo e ngaahi mālohinga 'o e tu'unga nō 'i he pangikē he taimi ní 'i he fo'i *fund* ko ia he taimi ní ka tau sio fakalukufua. Na u kole ange ki ai, 'oku 'ikai ke u to e fie tokanga au ki he me'a ko ē he pangikē. Ko u tokanga au ki ha me'a ki he *micro-finance*. 'Oku 'ikai ke u, manatu'i te tau hanga pē 'etautolu he Pangikē Fakalalakaka ko 'etau pangikē ia. Ka ko e 'uhinga pē 'a'akú ia ke kehe hono ngaahi *criteria*. Kapau 'oku, te mou me'a ki ai, *under* 'i he'eku *Corporate Plan* ko ena kuo 'osi 'oatú, *under* 'i he *Cooperative*, 'a ia ko ē te ne fakatahataha'i 'a e kakai lālangá mo e kakai 'alu ki 'utá mo tahí, 'oku tuku hifo ki ai 'a e fo'i 14 pē 15 miliona ko ení, 'oku 'i ai. Ko e me'a ko ē 'oku ou kole atu mu'a ke tau tali mu'a he ko e me'a ia 'oku ou tui au 'oku laumālie lelei pē ki ai e Minisitā Pa'anga he na'a ku to e kole mo e ki'i sēniti ki he *marketing*. Pea ko e taha e 'uhinga na'e kole ai e ki'i sēniti e *marketing*, manatu'i e taimi ko ē 'oku 'ave ko ē siliní ia pea o e kāinga ia 'ikai ke ma'u mai e sēniti ia mei mulí ke totongi 'enau nō pea toki 'oange toenga kia nautolu, 'o 'ikai ke lava 'o ma'u mai e ki'i sēniti ko ia. Pea ko ia ai 'e kāinga ko u fokotu'u atu ke tau.

Siaosi Sovaleni: Ki'i faka, na'e 'i ai e ki'i fakatonutonu pē Sea. Ke, tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Na'e me'a foki e 'Eiki Minisitā na'e me'a ange 'e he Minisitā Pa'anga ke to'o e 14 miliona mei he'ene *recurrent* ke fai'aki 'ene fokotu'utu'u ngāue. Ka ko u kole atu 'Eiki Minisitā ko ho'o patisetí na'e 7 miliona pē. 'E anga fēfē ia 'a e to'o mai mei he 7 milioná e 14 milioná. He ko eni 'oku 'asi pē 'i he peesi 177, te tau toki a'u pē ki ho'o Potungāue. Ka ko e 'uhinga pē 'aku ia ke 'oua 'e 'ai ke tau taki hala'i e talanoá ko e 'uhinga 'oku pehē 'oku 'i ai e fo'i 14 miliona 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku tuku mai ke fai'aki ha'o ngāue. 'Osi ange ko iá, Patiseti 2017, 7.7 miliona. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Ka ko u fakamālō pē ki Tongatapu 3 'oku 'ikai ke fepaki 'ene me'a 'oku fakakaukau ki ai ke ma'u mai e sēniti, mo 'ene to e hanga 'e ia 'o siofi 'eku Patisetí. Ka 'oku ou kole atu, sio ki he *Corporate Plan* ko e me'a 'oku 'omai fakataha ai. Ko e *Cooperate Plan* 'oku ta'u e 4 ka na'a ku kolé, kātaki mu'a 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ke tokoni mai he 'oku 'ikai ko au pē, ko e fonuá kotokotoa 'eni. Mou me'a ki ai 'oku 'asi ai e 14 miliona. 'A ia ko u kole atú kāinga, tau kole mu'a ke, ko e kole atú Minisitā Pa'anga ke vave pē ki'i *review*, ke vave pē ki'i *review* ka mo 'omai ka tau tufa. Kae fiefia e kāingá he fanongo maí. Fu'u 'ova e 5 manó ia. Taki fiha pē sēniti kaekehe ke ma'u ha ki'i sēniti. Ko u kole atu mu'a kapau 'e tali ia Minisitā Pa'anga ka tau hoko atu, pē 'ikai. Ko e anga ia 'etau ki'i fakakaukau.

Lord Tu'ilakepa: Sea, tapu pē mo e Feitu'u na Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o Vava'ú.

Tokanga ki he founga e Pule'anga ke tali ngaahi kole he Patiseti

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na fakatapu atu ki he Hou'eiki Kapinetí. Ko e ki'i me'a makehe eni ia mei he'etau Patisetí. Kuo mahino mai ko e Patisetí ia 'oku malava pē ke fakahoko 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Leipá. 'Oku ou 'ohovale au ia hono 'ohake hení 'e Minisitā Leipa he ko u tangutu eni 'o siofi lelei ho'o Patisetí pea mahino mai ko e 7 miliona ko e mahino ia ko ho'o palani ngāue ia ki he fo'i me'a 'e 9. 'A ia ko e 9 ko iá kuo 'osi tohi kotoa pē he Patisetí. Ko e ki'i me'a makehe pē eni ia ko u tu'u hake. Ko 'eku fakahoko atu kia moutolu

Kapineti, ko e hā e ‘ata, ko e hā ‘emau teuteu, ko e hā e me’a te mau fai ke mau kole atu pea mou tali. Ko e taimi ní ‘oku mau, ‘anenai, ‘aneafi, ‘anepō, ‘atu e fokotu’u fakakaukau, mau kole atu mau vakai atu homou ngaahi fofongá, tautautefito kiate koe Minisitā Pa’anga, ‘ikai pē ke ke laumālie lelei koe ki ha kole, tautautefito mei he tēpile ko ē mo e tēpile ‘a e kakaí. Kae ‘oua pē kuo mou fekole’aki moutolu, ‘a moutolu ko eni ‘a ia ‘oku taku ko e kulupu, ko e, mou ma’u e *majority* he Fale ko ení.

<001>

Taimi: 2240-2245

Lord Tu’ilakepa: ... Hā e me’a te u to e fai ‘Eiki Minisitā ke mau tukulolo. Tau ‘ai ke, te u ‘uma ho va’e ke ke laumālie lelei. ‘Ikai ko ‘eku ‘ai fakamatoato. ‘Oku fu’u ongo ‘aupito ‘aupito ‘emau feinga fokotu’u atu e fakakaukau lelei ke tokoni’i e māsiva pea ‘ai ha ki’i kai pongipongi. Me’a mai ‘a e Fakafofonga fika 12 ‘a Ha’apai tui ki ai ka ko e tu’unga ivi fakapa’anga. Mou me’a ange ki hē ki he fu’u pa’anga ‘oku malava ‘o kole. Hā e me’a te mau fai Minisitā fakamolemole ka mau tatau atu. Hanga mai mo e vouti ‘a e Fale Alea ‘oku ke mea’i lelei pē ‘oku teuteu ke fai e ki’i fakalelei’i. Ko moutolu kotoa ko ē tangane fonu mahuohua homou ngaahi me’a’anga. Hā e me’a te mau to e kole atu ki he Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea.

Lord Tu’ilakepa: Kuo ‘osi mamate homau sino ‘o mautolu kuo fuoloa e po’uli ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... Hā ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: ‘Io fakatonutonu mai fakatonutonu mai he ko u ongo’i ‘oku hala ‘eku ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ‘Eiki Nōpele pē Sea Le’ole’o e me’a na’e kole mai kiate au kole ange pē ‘omai pē fu’u me’alele ...

Lord Tu’ilakepa: ‘Io sai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oatu leva ia.

Lord Tu’ilakepa: Mo’oni ‘aupito e Feitu’u na. ‘Oku mo’oni ko e ‘uhinga ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Ikai ke ‘ilo pē ko e kole fē eni ke ...

Lord Tu’ilakepa: Ko ia. ‘Oku sai ‘Eiki Minisitā koe’uhí he ko e Feitu’u na na’a ke fakahinohino mai ‘a e hala fononga. Ko e ‘ai ma’a hai? ‘Oku ‘ikai ko ha ‘ai ia ma’aku ‘ai ma’a e Feitu’u na mo moutolu kotoa Hou’eiki Nōpele pea mo e Hou’eiki e Kakai mo e kau Minisitā ‘i he ‘api ko eni ke fakalelei’i ‘a e ‘ū me’alele ko ē ‘o e ‘api ni. Ko e toki lave’i ‘oku ‘i ai ho’o kōmiti ko e Kōmiti Me’alele pea ke tā mai leva e fo’i hala ...

Tēvita Lavemaau: Sea, ‘Eiki Sea ke u ki’i tokoni mu’a ki he ‘Eiki Nōpele fakamolemole.

Lord Tu'ilakepa: Ke mau fou atu ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe 'oku laumālie lelei pē ia.

Tēvita Lavemaau: Mālō. Tapu pea mo e 'Eiki Sea ko u tui 'Eiki Sea kuo mēlie hotau efe 'otautolu he kongā ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Kuo, ko e fokotu'u ko ē na'e 'omai pea mei he kōmiti ke 'ave ha pa'anga 'e 5 'e 3 miliona tau fiefia kuo me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga nau 'osi hanga nautolu 'o 'ave 'a e 5 miliona pea ko u fakamālō atu ai. 'Osi ia ko e ki'i hoha'a ko eni 'Eiki Sea ko ē ki he 5 miliona ko ē ...

Lord Tu'ilakepa: Fēfē Fakafofonga fika 11 ka u faka'osi au pea ke toki, 'anenai na'a ke māfana pea u fakalongolongo 'ou ofongi he Feitu'u na e motu'a ni pea ko u sio mahalo kuo holo mahalo ho suka kamata leva ke ke lelei ange pea 'oku māhino leva kiate au pea te u ta'utu au.

Tēvita Lavemaau: 'Ai pē ke nga'unu hotau vaka 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia 'anenai na'a ke pikitai koe he vaka puke ma'u.

Tēvita Lavemaau: 'Ai pē na'a hoko e tu'apō ka tau māvae. Mālō 'Eiki Nōpele. Faka'apa'apa atu 'Eiki Nōpele fakavavevave 'Eiki Nōpele ka u ki'i faka'osi.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Tēvita Lavemaau: Ko e ki'i tokoni atu.

Lord Tu'ilakepa: Pē 'i 'ai ā ke ke fiemālie e Feitu'u na ia.

Tēvita Lavemaau: Mālō. Fakafeta'i! Tapu atu 'Eiki Sea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni Sea. Ko u tui kuo māhino e fiema'u vivili ia tau talanoa ko eni ko e kole ha ki'i sēniti ke fakaivia aki pē ko e 'ave ki he Leipa pē ko e pangikē. Tau tui 'oku tau laumālie tatau pē he pooni. Ko u kole atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai fai hane aofangatuku ka tau hoko atu mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u fakamālō atu he 'omai e faingamālie pea mo e laumālie lelei 'a e Fale ni ke tali e vouti. Ko 'ene 'osi pē fo'i *review* kuo, 'oku 'ai pē au hangē ko e me'a na'a ku lave atu 'anenai. 'Oku kau eni 'i he me'a ko ia 'a e afā. 'Osi 'i ai pē 'osi 'i ai pē tokonaki atu kuo fai 'o tuku ki ai ke fai 'aki e me'a. Ko ia ko u kole atu tau laumālie kae tali lelei mu'a 'a e vouti. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u ē ke tau tali.

Siaosi Sovaleni: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 3.

Tokanga ki he 28 miliona pa'anga tānaki he tute mo e tukuhau 'a e kakai

Siaosi Sovaleni: Fakamālō atu Sea. Kapau ko e, hangē ko e, ko u tui ko e fokotu'u lelei na'e 'omai ko eni 'e Vava'u 15 ko e 'uhinga fakafētaulaki pē mo 'etau Tohi Tu'utu'uni pea kapau 'e tuku mai ha faingamālie 'i he hiva 'apongipongi ke fakataha 'a e PAC 'o alea'i pē ko e fiha 'oku ma'u ko eni ki he, hangē pē ko 'etau Tohi Tu'utu'uni. Ko u fie 'unu pē au kapau ko e 'uhinga ke toki fai ha me'a mai ki ai 'a e Minisitā Pa'anga ki ha toe me'a ki he me'a ko eni 'i he peesi 151. Pa'anga 'e 28 miliona *local funded* pē ko e pa'anga ...

<002>

Taimi: 2245-2250

Siaosi Sovaleni: ... mei tute mo e *tax* 'a e kakai. Na'e fai e fakataha ki heni Sea mo Fale Pa'anga pea na'e kole atu ke 'omai 'a e fakaikiiki. A'u mai ki he 'aho ni 'oku te'eki 'omai ha fakaikiiki. Ka 'oku tō e sai ko e faingamalie eni ki he 'Eiki Minisitā, ke ne 'omai mu'a kātaki. Ko e hā ..fo'i Vouti pe 'e taha pa'anga 'e 28 miliona. Ko e pa'anga lahi ia Sea, ke nofo 'i he fo'i Vouti 'e taha. Fakatu'utāmaki he ko e 'uhinga 'e lava pe 'e ha taha ia 'o ngāue'aki, kaekehe pe ke 'oua 'e laka 'i he 28 miliona 'i he fo'i Vouti ko eni. Ko ia ko 'eku kole pe ia 'Eiki Minisitā Pa'anga, na'e fai e kole atu ki ho'o kau ngāue, pea ko e a'u mai ki he 'aho ni 'oku te'eki ke 'omai. Ko e ha koā ha me'a 'oku 'ai ke fakamole ki ai? He 'oku 'ikai ko ha *donor funded* eni. Ko e *local* pe eni pea mo e *Budget Support*. Ko e ki'i kole pe ia 'Eiki Minisitā Pa'anga, ka tau toki hoko atu ki ai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu.

Fiema'u fakama'ala'ala ki he \$9 miliona he peesi 151 fakataumu'a ki he sipoti

Lord Tu'ivakanō: Sea, ko e peesi tatau pē. 151 ka koe'uhi 'oku 'ikai ke fakaikiiki mai tautefito ki he *sub-programme* ko ena 15. Tokoni pa'anga ki he sipoti, fe'unga mo e 9 miliona. Koe'uhi, tonu pe ke to e fakaikiiki mai 'e he Minisitā. Ka 'i he taimi tatau pe, ko e lipooti ko ē na'e 'omai mei he Kōmiti 'a e Fokotu'u Fika 17. 'Oku 'i ai 'a e me'a felāve'i ko e kole ko e 3.5. miliona ki he sipoti. Ka ko e kole pe ki he 'Eiki Minisitā ke fakatatau mo e me'a 'a e fika 3, pea fakama'ala'ala mai ko e hā 'a e 9 miliona ko eni, he 'oku 'ikai... 'oku tu'u pe ko e fo'i pa'anga pe ia ki he sipoti. Ka 'oku 'ikai fakaikiiki mai ko e hā 'a e 'uhinga ko ia? Pea kapau ko e tu'u ko ē 'e lava ke tokoni ai ki he Fokotu'u Fika 17 ko ena 'a e Kōmiti. Mahalo na'a mei lava ai kae kei to e ...Ka ko e 'ai p eke fakamahino mai ko e 9 miliona ko eni ki he hā? Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Me'a mai 'a e Fakafofonga Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Mālō Sea. 'Oku ou fie hoko atu pe au Sea, ka na'a ku mei lave ki he me'a ko ena na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika ko ena...fekau'aki eni mo e 28 miliona. Pea kapau 'oku

ke ma'u pe 'Eiki Minisitā pea tali mai pe ia kae 'uhinga ke tau fakanounou. Ko e ha koā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e 28 miliona? 'Oku 'ikai hano fu'u fakaikiiki?

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Sea, fakatapu atu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki. Ko e 28 miliona ko ia, mou manatu'i na'e 'omai 'a e 10 mei he *reserve* ke fakakakato 'aki ko ē 'a e Patiseti. Pea 'oku 'i ai pea mo e fo'i 20 miliona ofi ki ai pea mei he *World Bank* na'a ku lave atu ki ai 'anenai. Na'a ku lave atu ki ai 'anenai 'oku nau 'omai 'oku atā pe ke fai'aki ...'ikai tuhu'i pau mai ke ...he 'oku 'i ai pe 'a e sēniti ke 'omai ke langa 'aki ko ia 'a e ngaahi 'apiako. Kapau ka ko e pa'anga ē 'oku 'atā 'e ngalingali 'e toki a'u mai ki he me'a 'oku nau ui ko e *crisis window*, pea na'e fai 'a e ...hoko ko eni 'a e afā pea fai 'a e ...

Tokanga ko e ha e me'a 'e fakamole ki ai e 28 miliona he Vouti Minisita Pa'anga

Siaosi Sovaleni: Sea, ki'i kole fakatonutonu atu. Ko 'eku kole pe 'a'aku ia pe ko e hā 'a e *source* ko ē 'oku ha'u mei ai? Ko e *reserve* pe ko e *World Bank* hangē ha *Budget Support*. Ko e 'eke he te tau tali 'a e fo'i fakamole ko eni. Ko e hā 'a e me'a 'oku 'ai ke fakamole ki ai 'a e fo'i 28 miliona? Ko e 28 miliona ko eni 'oku 'asi mai ko e fo'i fakamole. Pea ko e kole pe 'Eiki Minisitā ke ke ki'i fakaikiiki mai ange? Ko e hā nai pe 'oku tau hanga 'o 'ai ha *project*.

'Eiki Minisita Pa'anga: Na'e 'osi lave atu 'anenai 'oku 'i ai e 59 miliona ki he *recovery*

Siaosi Sovaleni: Sea, ko 'eku kole atu pe ki he 'Eiki Minisitā ke ne tali mai mu'a. Ko e 28 miliona eni 'oku 'asi mai he Patiseti Sea. Peesi 151, kapau te ke ki'i kātaki pe 'o fakaikiiki mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka ko e palani ko ē 'o e me'á. Manatu'i 'oku kei fai pe mo e sio ko e hā 'a e pa'anga 'e ala ma'u mai, ke fakakakato 'aki 'a e ngaahi fakakatoa 'a e *recovery* ko eni 'oku fai.

Siaosi Sovaleni: Kātaki Sea, 'a ia ko e 'uhinga eni 'Eiki Minisitā ke tau tali pē ki ha me'a 'e ala hoko.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia!

Siaosi Sovaleni: Ko 'etau tali ... ko 'etau hanga ia 'o

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'a mo e fo'i 20 miliona ko ē pē 'e ma'u mai pē 'ikai.

Siaosi Sovaleni: Ko e tali ko eni Sea te ke ala fakamole 'a e 28 miliona 'a e pa'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia ka 'e *depend* ia pe 'e a'u mai pe 'ikai.

Siaosi Sovaleni: Pe'i talamai pē ko e ha ē me'a te ke fakamole ki ai? Ko e kole pe ke ne tali Sea ...

<004>

Taimi 2250-2255

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e 15 ena ko e fo’i ...15 ia.

Siaosi Sovaleni: Ko ia, *project* makehe.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: 28 miliona ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ‘ū *project* ia ko ē ki he *recovery*.

Siaosi Sovaleni: ‘Eke atu ‘Eiki Minisitā ki ho’o kau ngāue, na’e ‘ai ke nau ‘omai ‘i he ‘aho ‘i he’emau fakataha kā na’e talamai te nau ō ‘o teuteu’i pea toki ‘omai, ‘eke pē kātaki fakamolemole ‘Eiki Minisitā, ‘ikai tonu ke tali ‘e he Fale Alea ha fu’u pa’anga lahi pehē ni, ta’e’ilo pē ko e ‘uhinga ki he hā.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki mou fakamokomoko pē, ko e me’a ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he Minisitā ko e pa’anga ia ke fakaake ‘aki ‘a e afā.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko e tokoni atu pē ki he me’a ko e me’a ko ē ‘oku lave’i ko ē ‘e he motu’a ni ‘oku fekau’aki mo eni, ‘oku ma’u ‘a e vahevahe ia ‘Eiki Sea, ‘i F ale Pa’anga, kā ‘oku ‘ikai ke mea’i ‘e he Fale kapau ‘e ‘omai ‘a e vahevahe ko ia ‘o fakapipiki ki hē ‘osi, ‘ikai ke tau to e hoha’a tautolu ia ki ai. Ko e kole atú ko e poupuu atu pē ia ko ē, ko e me’a ko ē ‘oku ne me’a mai ‘aki ke tau tali pē ‘e tautolu ‘a e fo’i fika ko ē ‘aki pē ‘a e fo’i fakamatala ko e ngaahi me’a mahu’inga mahu’inga makehe, ko eme’a ia ‘oku tu’u mai ko ē hē kā ko e ‘uhinga pē kolé ia.

Lord Tu’ilakepa: Ka u ki’i tokoni pē ki he Feitu’u na ‘Eiki Nōpele. Mahalo ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘emau ‘a e hoha’a ki ai ‘a e tēpile ni ‘Eiki Sea, kapau te ke me’a hifo pē koe ki he peesi 151, mo’oni pē ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Minisitā ko e vouti 15 kā ke me’a hifo ki he 14, kuo tuhu hangatonu mai pē ‘a e fo’i pa’anga ‘e 2 kilu 5 mano 4 afe, totongi ki he kau ngāue mataotao mo e tokoni fakatekinikale ‘a ia ‘oku ‘osi mahino ‘aupito ‘aupito pē ko e 20, langa fale fo’ou ‘a ia ‘oku ‘osi mahino mai pē mo ia ki he 1 miliona. Ko e 28 miliona ko ē ‘i ‘olunga ko e hā ‘a e *project* makehe ange ko eni?.

Ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ni’ihi ‘o e me’a, ko ē ‘oku ‘ikai ke lava tō lelei pē ia. Ko ‘ene tō lelei pē ‘a’ana ia pea ‘osi pea tau hoko atu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ke ke mamahi ai ko ‘emau ‘ai pē ‘e mautolu ke mau ke mea’i ‘e he hou’eiki pea mau ‘ilo’i, ko ia pē. Pea tau hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Manatu’i pē ‘e ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō pē au ki he hoha’a ko eni ‘oku fai, manatu’i pē ko e ngaahi ‘oku ‘ikai ke to e ke to e lava ia ‘o fakaikiiki makehe he ‘oku ‘osi seti pe foki ‘a e ngaahi aitemi ia, ko e 15 ko e fo’i fakaikiiki ia, ko e 15 ko e fo’i fakaikiiki ia, kā ko e taimi ko ē ‘e toki ma’u mai ai ‘a e silini mo hono palani’i pē ko e fale ‘e fiha pē ko e toki me’a ia ‘e toki fai ‘amui, ‘e fai ia ‘e he Kāpineti ‘o fakatatau ki he anga ‘o e ma’u mai ‘a e sēniti, he taimi ko ē ‘e toki ma’u mai ai ‘a e sēniti, ‘o kapau ‘e ma’u mai ‘a e sēniti.

Siaosi Sovaleni: Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kā ko e pehē ia ko ē ke ‘alu mo ha taha ki honau ‘api he ‘ikai ke lava ia.

Siaosi Sovaleni: Ko e 28 miliona ko eni Sea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e taimi ia ko ē ‘e a’u mai ai ko ē ‘a e sēniti kuo *record* ia ko e sēniti kuo a’u mai, pea tau fiefia leva ai kae lava lava ...

Siaosi Sovaleni: ‘Ikai ko e’uhinga ia pea tuku pē mu’a ke u ...mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...’o fai ‘aki ‘a e ngāue ki he ngaahi me’a ko ia ko e langa afā. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha aitemi ia he patiseti ko e saikolone ko e saikolone, ko e toki hoko pē ‘a e saikolone ia, pea ko e me’a ia ‘oku *other project* ai pē.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e 28 miliona ko eni Sea ‘e kau ia ‘i he lao he ko e ‘‘uhingá ko e cash, ‘e kau eni ia ‘i he lao kuo tau ‘osi fakangofua ‘e tautolu heni ke fakamoleki ‘a e 28 miliona, ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e hoha’a ko eni ‘a e kau Mēmipa ‘e ni’ihi ke ke talamai angé pē ko e ‘ai ke fakamole ‘a e 28 miliona ‘i he hā? Ko e ‘uhinga pē ia...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘I he afā, ‘i he afā, ‘i he langa afā, kā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha aitemi pehē ia ‘i he *code of account* ‘oku tau ngāue‘aki.

Siaosi Sovaleni: ‘A ia Sea ko ‘eku kole fakamolemole ki he ‘Eiki Minisitā ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kapau te ke hanga ‘e koe ‘o seti mai ha *code of account* ‘e lava pē ia.

Siaosi Sovaleni: ‘Io ‘e lava pē ia, ‘apongipongi pē ko e efiāfi ni pē? He ko e ‘uhinga he na’a ke mea’i lelei ko mautolu na’a mau *set up* e, kā ‘oku ‘ai pē eni Sea ki he ki he...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Te ke seti mai pē kā ‘e kei *decide* ‘e he Kāpineti ‘a e me’a ke fai,

Siaosi Sovaleni: ‘Ikai ‘oku mo’oni pē fa’itelihā pē ‘a e Kāpineti Sea ko e ‘uhinga ia pē ‘a e ‘eke atu ‘Eiki Minisitā fakamolemole ‘omai mu’a pē ko e hā ho’o, te ke langa fale ‘aki ‘a e 10 miliona, he ‘oku ke hā ‘aki, he ‘oku ke ‘ilo’i ‘a e tu’u ko ē ‘a e 28 kapau te ke pehē pē ‘e koe ke ke ‘alu ‘o folau atu ki māmani ‘a e 28, he ko e *special code* ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ‘ikai ko ha tangata au ia ‘oku fa’a folau.

Siaosi Sovaleni: ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ‘oku ke folau kā ko ‘eku ‘uhingá ...

<005>

Taimi: 2255-2300

'Eiki Minisita Pa'anga: ... kau i māmani 'o tau hela'ia ai.

Siaosi Sovaleni : Sea, ko 'eku 'uhingá, ke ke me'a ki he 'Eiki Minisitā ko ho'o fokotu'u mai ko ená 'oku fakatu'utāmaki, he 'oku ke fa'iteliha pē koe 'i loto he 28 miliona.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Tongatapu 3. Kuo mahino 'a e me'a 'oku fai e feme'a'aki ki aí, kae tukuange mu'a ki he Minisitā Mo'ui ke ne 'omi ha ki'i tokoni. He kuo mahino ia ki he motu'a ni 'a e me'a ko ē 'oku mou feme'a'aki aí.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea, tapu pē mo e Feitu'u na, kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakatō. Sea, ko e tu'u hake pē e motu'a ni ia ke fai pē ha tokoni. Sea, 'oku mahino pē ia, ko e *project* ko eni, fika 15 ko eni na'e me'a mai ki ai e Fakafofonga fika 3. Ko e taha e ngaahi me'a na'e tokanga ki ai e Minisitā Pa'angá ia, 'oku kau heni e ngaahi *recovery* ko eni he afā. 'Oku kau ai e *shelter* 'oku teu ke langa. Pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi sēniti ia 'oku te'eki ke mahino, ke fakapapau'i mai ne ma'u. Even e *reconstruction* 'oku kau he me'a ko ení, ka 'oku toki fakapapau'i e ngaahi me'a ko ia 'i he kau ngāue 'a e .. Ka ko e kongā lahi 'o e sēniti ko íá, ko e *recovery* ko ē mei he afā. Mālō.

Lord Tu'ilakepa : Minisitā Mo'ui. 'E sai pē ke u tokoni atu ki he Feitu'una, Minisitā Mo'ui?

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe.

Lord Tu'ilakepa : Ko 'eku tokoni pē ki he Feitu'u na, 'oku mou mea'i pē ko 'etau Patiseti na'e 'omai, pea mou me'a 'o tō e 'omai mo e fakatonutonu. Me'a ko ena 'oku ke me'a ki aí, 'oku mau faka'amu ke tau 'ai mu'a 'o tohi'i. 'Ikai ke mou lava 'o tohi'i fakalelei, ke mahino, pea 'oua 'e toe puputu'u e Fakafofonga Fika 3, mo e toenga e Hou'eiki 'o e Falé. Ko e 'osi pē ko ia, pea tau hoko atu tautolu. Ka ko 'ene tu'u ko ē 'o pehē, 'e 'Eiki Sea, 'io, 'oku ou fakamo'oni au 'oku mo'oni e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofonga Fika 3. Pau ke mou hanga 'o *breakdown* kātoa e fu'ū 28 miliona ko eni ke mahino. He 'oku ou manatu'i lelei, ko e 'ú me'a kimu'a. 'I ai e pa'anga *EU*, 'oku 10 miliona, tohi'i pē ia 'i he 'i he fo'i Laó, kae tali e Pule'anga ke toki 'omai e pa'anga ko íá. Pa'anga 'oku 'omai mei he *ADB* 'oku tohi'i pē ia kae toki 'omai 'a e fo'i sēniti ko íá. Ko eni talamai 'oku tohi'i ka 'oku ta'epau pē 'e 'omai e silini pe 'ikai. Ko e 'uhinga hono tohi'í, he na'e 'osi fakahoko mai ki he Pule'angá, 'oku 'i ai e silini pehē. Pea he 'ikai ke lava ha Pule'anga 'o 'ikai ke nau 'omai e pa'anga ko ení, 'Eiki Sea. Ko e me'a pē 'oku tau hoha'a ki aí. 'E ngāue fēfē 'aki 'a e pa'anga e 28 miliona? Ko ia pē. Ko 'ene 'osí pē ia. Pea kapau 'oku pehē ke tō e fai hano fakalelei'i ha 'ai 'o tu'unga 'i he ngāue 'a e Pule'angá. 'Oku 'i ai e ki'i me'a na'e 'oatu 'e he Kōmiti Pa'angá, kae hala 'atā ke 'i ai ha'ane felāve'i pea mo e Kōmiti Pa'angá, felāve'i mo e Potungāue Polisi, Potungāue Mo'ui, mo e 'ū Potungāue, ko e fakalahi atu pē e silini ke mou ngāue'aki 'i ho'omou ngaahi Potungāué.

'I he anga ko ē 'emau sio atu 'amautolú. Ko e me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'anenaí, Sea. Hā nai e fa'ahinga teunga te mau teuteu ā, lelei ā 'o kole atu, ka mou laumālie lelei. He ko ē 'oku me'a atu pē e Minisitā Leipa 'o kole 'ene 14 miliona, 'ai pea mo 'ene palani ngāue mo e me'a. 'Io, mo'oni e Minisitā. 7 miliona ē, tō e tānaki mai mo e 14 miliona ki he ta'u 'e 4 mahalo nai, he ta'u e 4, pē 'e 'osi e ta'u e 4 pē 'ikai.. 'Ai ke tau 'ilo hono 'amui. Ko e me'a ko ē

Tevita Lavemaau : Ke u tokoni, Sea, ki he 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa : Te ke tō e ta'ofi tu'o 2 au ke u mālōlō.

Fehu'ia pe 'oku kau 10 miliona mei he Pangike Pule he pa'anga hu mai e Pule'anga

Tevita Lavemaau : Mālō 'Eiki Nōpele. Mālō ho'o laumālie lelei. 'Eiki Sea, tapu mo e 'Eiki Seá. Tapu pea mo e Hou'eiki e Fale ni, Sea. 'Oku ou tui 'oku 'i ai pē 'a e mahu'inga ke 'ilo'i 'e he Falé fakaikiiki, pē ko e hā e fa'unga 'o e pa'anga e 28 miliona. Kapau 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā, ko e teu eni, ko e *phase 2* eni, ko e *reconstruction*, ke langa e ngaahi fale ma'a e kakaí, pē ko e hā, tau fe'unga ai. 'I ai foki 'a e hoha'a 'Eiki Sea. na'a ko hono fakalūkufua'i pehē'i maí,na'a ko e teuteu langa eni ia e fu'ū paaka 'i Popuá, 'aki e 28 miliona. Ko e 'ū ngaahi 'uhingá ia, ka 'oku 'i ai e me'a ia 'oku ou fie foki mai ki ai, 'Eiki Sea. 'Oku ou tokanga ki he me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e fehu'i ko ē na'e faí ia, ko e pa'anga ko eni ke fakamolekí ki he hā? Ka na'e me'a mai e Minisitā Pa'anga, 'a e *source of fund*. Ko e silini ko ení na'e ha'u mei fē. Ne u lave'i pē 'e au ia 'oku 'i ai e 20 miliona 'oku 'omai pea mei he pangikē. Ka na'a ne tō e me'a mai. 'Oku 'i ai e pa'anga e 10 mei he pangikē, *Reserve Bank* ko ē 'a ... ko 'eku ki'i kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke fakapapau'i mai. 'Oku kau e 10 miliona ko iá 'a e Patiseti ko eni, 'i he pa'anga hū mai, pē 'ikai?

<006>

Taimi: 2300-2305

Tevita Lavemaau : Mālō 'Eiki Sea .

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Tali Pule'anga ki he fehu'ia 10 miliona mei he pa'anga talifaki

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'Eiki Sea pea tapu pē ki he Feitu'u na mo e Hou'eiki. Ko e 10 pē eni mei he 'etau *reserve* na'a tau talanoa ki ai 'anenai meihe me'a pē ia 'atautolu. Ko ia 'oku kau ia, 'ai pē foki koe'uhi ko e langa afā pea 'oku 'i hē ia, 'i he fo'i fika ko ia.

Fakama'ala'ala he tohi pangike Pule'anga tauhi ko e pa'anga talifaki tauhi he Pangike Pule

Tevita Lavemaau : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. 'Oku kehekehe 'aupito 'a e pa'anga 'e 10 ko ē na'e me'a pē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. Hangē pē ha'atau ki'i tohi pangike. 'A ia ko e tātānaki ia 'a e toenga tupu 'a e ngāue 'a e Pule'anga mei he ta'u kotoa pē, fakahū he'etau ki'i tohi pangikē, pea ui pē ia ko e *reserve* 'a e Pule'anga. Na'a ku kole ki he 'Eiki Minisitā 'aneuhu, 'omai ange 'a e palanisi 'etau ki'i tohi pangikē ko ia, ki he 'aho 30 'o Sune 'o e ta'u ni. Te'eki ke 'omai ia. Ko e pa'anga ko ia 'e 10 miliona ko ia na'e me'a ki ai, ki he *Reserve Bank*. Ka u ki'i lave atu ai leva

ki ai 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e paseti lolotonga ko ia e ta'u ni na'e tali 'e he Pule'anga 'oku 'i ai 'a e mafai 'o e Pule'anga ke nau kole ki he *Reserve Bank* ke 'omai silini. 'Oku 'i ai 'a e ki'i 'akauni 'oku tauhi he Pangike *Reserve Bank*. Ko e feliliuaki ko ia 'a e fetongi pa'anga, 'oku 'i ai e tupu, mole, fetō'aki pehē. Ko e palanisi, ko ē a'u mai ko ia ki he 30 Sune ta'u ni, 29 – 30 miliona. Ko e Lao ko ia na'e tali, ko e 10 miliona ai kuo pau ke puke ia 'e he pangikē ko e 'uhinga ke malu'i 'aki ke malu 'a e ngāue faka-pangikē. Ko e toé, 'oku 'atā ki he Pule'anga ke nau kole ki he Pangikē *Reserve Bank* ko e taimi ko eni 'oku mau faingatā'ia 'oku mau fiema'u ke fai ha tokoni ki ai. Taha ia 'o e ma'u'anga pa'ang he taimi faingata'a ko eni 'Eiki Sea, Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou'eiki..

Fokotu'u ke liliu ko e tokoni langalanga hake he afā kae 'oua 'asi ko e poloseki makehe

Siaosi Sovaleni : Sea, kapau ko e me'a ko ia 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e 'uhinga ki he langalanga 'oku ou kole atu au ia ke liliu ā ia 'oua 'e tō e 'ai ia ko e *special project* ko e 'uhinga pē ko e 'asi mai ko e *GITA recovery* ke mahino ko e me'a kotoa pe 'e fakamole 'i he 28 fekau'aki pē mo e langalanga hake 'i he afā. He 'oku tatau pē eni ia Sea hangē ko e taimi na'a ku ngali fakahua 'anenai he'eku talanoa ko ia ki he 'Eiki Minisitā Leipa 'a e 7 miliona 'ene patiseti. 'Oku tatau pē eni ia mo 'enau tali atu, he'e 7 miliona, kae 'oua te tau to e sio tautolu ki he fiha 'a e *salary*. Fiha 'a e *wages* fiha 'a e .. Ko e faingata'a ia mo e fakatu'utāmaki ia hono 'ave fakalukufua pehē pea kapau 'oku pehē 'e he 'Eiki Minisitā ia, pa'anga kotoa ko eni, fakamole kotoa pē ia 'i he *recovery* kia *GITA* pea *amend* pē 'a e *definition* ke 'asi ai ke 'uhinga pē ki ai. Kae 'oua 'e ngāue'aki ki ha me'a kehe.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki te tau hoko atu pē te mou..

Siaosi Sovaleni : Tali pe ki he 'Eiki Minisitā Sea kātaki.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Eiki Sea ko e kongā ko ia 'oku hangē ko 'eku lave 'anenai, ko hono fakalea pē ia ko ē 'i he sisitemi, ko e *project*, *project* makehe . 'Oku 'i ai 'a e ngāue 'oku fai, 'e felāve'i pea mo e kautaha ko e *PFTAC* ke nau hanga 'o toki 'omai 'o tō e ki'i fakalahi 'a e *code*, kae toki lava ke hū 'a e *GITA* ai. Ko e fo'i me'a pē 'oku hū heni ko e *special project*. Ka ko e tu'utu'uni ko ia ki ai, ko e tu'utu'uni ia 'e fai 'e he Kapineti. 'E toki ma'u 'a e 'u *option* ko ia he taimi 'e tō mai ai 'a e pa'anga... Na'e pehē foki ko e taimi ko eni 'e tō mai 'a e pa'anga 'i Siulai mo 'Akosi. Ko e mahino pē 'e tō mai, 'oku faingofua leva hono vahevahe ki he Kapineti, ki he 'u me'a ko eni 'oku tau sio atu ki ai. Pea ko e a'u ko ia ki ai, 'e tō e mahino ange 'etau sio ki he ngaahi me'a 'oku toe.

Mō'ale Finau : Fakamolemole ki'i tokoni atu pē. Sea 'oku ou fanongo ki he tipeiti ko eni, ko e me'a mahu'inga eni 'oku 'ohake. 'Oku pau pē foki ke tau tipeiti fakatatau ko e hā 'a e me'a teu tui ki ai. 'Oku ou pehē 'Eiki Sea, 'e *safe* ange ke tukuange pē ia ke nofo he *special project*. Ko e 'uhinga eni Sea. Kapau te tau hanga 'o fakahingoa te tau loka'i 'e tautolu ia 'a e me'a ko eni ki he fo'i ...

Taimi: 2305-2310

Mo'ale Fīnau: pē 'e taha. 'A ia 'oku mahu'inga 'aupito 'a e me'a 'oku 'ohake 'e he Fika 3, 'oku mahu'inga ia ke fakahingoa ko e 'uhinga ke lava ke ma'a ke mahino ko e me'a ia 'e 'alu ki ai e sēniti. Ko e palopalema pē ia 'Eiki Sea kapau te tau fakahingoa ki he fo'i *project* pē 'e taha hangē ko e *Gita*. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha ngaahi *special project* ia 'amui he ko u tui au 'e lahi, 'e fihia leva 'a e fo'i patiseti ia ko eni ia ai 'Eiki Sea. 'A ia ko e me'a ia 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu ki he Feitu'u na ke tu'u ai 'a 'eku fakakaukau mo e me'a 'oku ou tui ki ai ke tuku ange pē mu'a ke 'atā 'i he'ene tu'u he taimi ni ko e 'uhinga ke lava ke 'oua na'a tau loka'i ha fo'i *special project* pē 'e taha. Ko ia pē Sea mālō.

Sāmiu Vaipulu: Sea ki'i fehu'i mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Vava'u 15.

Tokanga ki hano maumau'i Fale Alea Kupu 9(s) e Lao ki hono Pule'i Ngāue Fakapa'anga e Pule'anga

Sāmiu Vaipulu: Ko 'eku, tapu mo e Feitu'u na Sea, ko 'eku fehu'i 'a'aku ia he Lao ko eni ko ē *Public Finance Management Act*, Kupu 9 Kupu si'i (3). 'E fēfē 'a e pa'anga ko eni 'e 28 miliona 'oku 'ikai mahino hano feitu'u he 'oku talamai 'e he me'a, he kupu ko 'eni ko e fakamole 'e fai pē fakatatau ki he me'a ko ē 'oku tali 'i he 'esitimetri na'e vahe'i ki ai. 'A ia te tau maumau lao tautolu?

Mo'ale Fīnau: Ki'i tokoni 'Eiki Sea. Ko e me'a ē 'oku ha'i ki ai ko e *special projects*. Sea tau falala mu'a ki he me'a ko eni. Ko e 'uhinga he 'ikai ke tuku 'etau *monitor* 'e tautolu 'a e fakamole 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e 'Atita, 'e hanga 'e he 'Atita 'o 'ātita'i e me'a ko eni pē na'e mo'oni koā pē na'e ...

Tēvita Lavemaau: Ki'i tokoni Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga 'oku tali e tokoni pe 'ikai

Mo'ale Fīnau: 'ikai Sea ko eni 'oku ki'i ...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

Tēvita Lavemaau: Kau ki'i fakatonutonu ai leva 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Uluaki fakatonutonu.

Tēvita Lavemaau: Ko e fatu ko ē 'esitimetri pē 'e fakahoko pē 'ikai ka na'e 'i ai e ngaahi makatu'unga 'oku ma'u ai e fika. Kapau ko e pehē ko e langa e afā ko *Gita*, ko e makatu'unga ia. Fiha ia? Ko e hā e to e makatu'unga 'e taha? 'Oku fiha ia? Faingofua, ko e me'a ko ē ki he fo'i fokotu'u ko ē 'a e fo'i fakakaukau ko eni ko e 28 miliona pea 'ai 'o fakalea 'aki e fo'i fakalea ko e *special project*, ko hai 'oku ne 'ilo e me'a 'oku *special*?

Mo'ale Fīnau: Sea fakamolemole e Feitu'u na

Tēvita Lavemaau: Te'eki ke u 'osi Fakafofonga.

Mo'ale Fīnau: 'Osi e fakatonutonu. 'Osi ho fakatonutonu ko e taimi eni 'o'oku.

Tēvita Lavemaau: Mālō.

Mo'ale Fīnau: Mālō Sea.

Tēvita Lavemaau: Mālō.

Mo'ale Fīnau: Sea 'oku ou faka'apa'apa pē au ki he me'a 'oku 'oatu he Fakafofonga Vava'u 'Eiki Sea, ko e lao pea 'oku 'osi fakahingoa mai ko e *special projects*. Ko e me'a pē eni ia 'oku hoko Sea 'oku tau hu'uhu'u na'a 'omai ha *special projects* 'o 'ikai ke 'aonga ki he kakai 'o e fonua. He 'ikai foki ke 'osi 'etau hu'uhu'u 'Eiki Sea. Ko hono 'uhinga ia ko ē ko ē 'oku ngalingali 'e mahu'inga ai ke fakahingoa koe'uhī ke ne tatala atu 'etau ta'efalala, 28 miliona, kapau ko hotau lotu ke fakahingoa ko *Gita*, 'ikai ko ha palopalema ia pea tu'u e hingoa. Kae fēfē leva ha fo'i *project* makehe 'e ua pē tolu, 'a ē 'oku te'eki ai ke tau lava 'Eiki Sea ke tau tala ha'ane hoko. Pea kapau leva ko e *issue* ke tau fakahingoa, ko u fokotu'u atu fakahingoa mai ha ngaahi *project* 'e nima. Ko e 'uhinga ke ne hanga 'o *justify* e 28 miliona. Pea kapau ko e me'a ia 'oku lotu ki ai 'a e Fale ka tau falala ki he tu'u e 'esitimetri ko 'eni he 'oku mahino ki he motu'a ni 'oku te'eki ai ke ma'u mai e 20 miliona ka 'oku toka he'emaui fakakaukau ko e fo'i *Item Gita* ko ia 'e 'alu ko ē ki ai. Pea ko eni kuo me'a mai 'a e Minisitā ko *Gita*. Pea tau sio angē he taimi ko ē 'e 'osi ai ko ē 'enau ngāue'aki e 28 miliona pē 'oku *Gita*, pea na'e 'alu kotoa ki he *Gita*, te tau foki mai he ta'u fo'ou mo hono patiseti. Te tau hanga leva 'o 'eke ai ko fē me'a na'a ke fakahā mai ki he Fale 'e 'alu ki ai 'a e fo'i silini ko 'eni. Pea te tau 'ilo'i ai 'a e *special projects* 'Eiki Sea. Ko e fokotu'u atu ia ko e anga pē ia 'Eiki Sea 'a e me'a 'oku ou fakakaukau ki ai pea ko e me'a ia 'oku ou tui ki ai 'Eiki Sea mālō.

Tēvita Lavemaau: Sea, mālō. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale 'Eiki Sea, kuo mā'ūlōloa e pō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Ko u kole atu ki he Minisitā Pa'anga mo e Pule'anga mou laumālie lelei 'oku fiema'u ke tau tokoni, 'ave, na'a mau fokotu'u atu ia e 15 miliona, mou laumālie lelei tau 'ave ha 3 miliona ke fakaivia 'aki pē 'oku 'ave ki he Leipa, 'ave ki he pangikē ke fakalahi 'aki 'etau 'Esitimetri pea ko u fokotu'u atu ai pē pau 'oku laumālie lelei ki ai 'a e Pule'anga tau tali e 'esitimetri 'a e Potungāue Pa'anga. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Siaosi Sovaleni: Sea ... 'ikai ke poupu e Fakafofonga ni

Fokotu'u fakahingoa sub-program ko e Gita 'alu kotoa ki ai ngaahi fakaakeake afā

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 3.

Taimi: 2310–2315

Siaosi Sovaleni: ... hangē ko ‘eku laú. Kapau na mou ‘uhingá ke ‘ai ki he *Cyclone Gita*, faingofua ‘aupito ‘Eiki Minisitā, fo’i *sub-program* pē ia ‘e taha, *Gita*. *Sub-program* pē ena ia ‘oku *under* ia *Community Development*. Pau na ke fakahingoa ‘e koe ko e *Gita*, kātoa e ‘ū me’a hē, fekau’aki pea mo e fakaakeake ko ia ‘o *Gita*. Kapau ko e ‘uhingá ke fakatekinikalé. Ko e fo’i taha pē ia ko ē na’a ku ‘uhinga ki aí. Pea kapau ‘e liliu ‘a e *definition* ā ko e ‘uhingá ke ha’iha’i ai ko e ‘uhingá ko e pa’anga ko ení ‘e ‘alu pē ki he *Gita*. He ko e me’a mahu’inga ia, he ‘o kapau te tau pehē *special project*. Pea kapau ‘e ‘alu atu e ‘atita, kehe pē ke 27.9999 ia ‘oku ‘osi *under* pē he 28 miliona, kuo ‘osi *ok* ia. Pē na ke fakamole koe ‘i he *Gita* pē te ke fakamole ha me’a kehe, ‘oku ‘ikai ke to e lau ia he na’e tu’u pē ia, *very general* ko e 28 miliona *special project*. ‘O hangē ko e fakafehu’i ko eni mo e tokoni ‘a e Fakafofonga mei Ha’apaí, pea mo ‘Eua. ko e hā e *special*. Ke pehē pē ‘e koe ko e me’a ko ē ‘oku *special*, pea *special*, ‘oku ke mea’i pē ‘e koe ‘Eiki Minisitā he na’a ke ‘Atita Seniale. Ko e ‘uhinga pē tokoní ‘e ‘Eiki Minisitā, ke tau hanga pē ‘o fakapukupuku’i mai ke ‘uhinga ke lava ‘o tokoni ki he fakahoko fatongia ko eni ‘a hotau Falé Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea na kuo maa’uloloa hotau pō ka na’e pehē ko e 11 ‘oku tau mālōlō ai pea tau toki foki mai. Kuo ma’uloloa e po’ulí kātaki, tau toki hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea. Pea ko e, Tapu mo e Sea na pea mo e Hou’eikí. Ko e fo’i lea foki ko ení ko e fo’i lea pē na’e ngāue’aki mai pē mei mu’a, Patiseti kimu’á. Na’e ‘ikai ko e toki fo’i lea eni ia nau hanga ‘o ‘ai, ‘a e fo’i lea ko ení. Fo’i voka, ko e fo’i me’a pē eni ia na’e ngāue’aki pea ‘oku tonu pē fo’i fakakaukau ia ko ē ‘a e Fakafofonga Ha’apaí. ‘Oku faingofua ange ai ‘a e ngāue ‘i he me’á. Ke ‘ilo’i e fo’i 20 miliona ko ē kapau ‘omai ia he *World Bank*, ‘e he *World Bank*, ‘e mahino pē ia ko e *crisis window*, ko e me’a ki he *crisis*. Pea kuo pau pē ke fai pē ia ‘a e ngāue ia ki he *crisis*. Ka ko e vahevahe ko ē ‘e fai ko eni ‘e Hou’eiki Kapinetí, ‘e nofo pē ai. Ko u kole pē au ia Sea pea mo e Hou’eikí, mou falala mai mu’a ke mau fai ‘etau ngāue he fatongia ko ia. Ko u kole atu ke tau pāloti mu’a he vouti ko eni ‘a e Potungāue Pa’anga. Mālō Sea.

Fehu’ia e 9 miliona ko e tokoni ki he sipoti

Siaosi Sovaleni: Ko e to e taha pē ia e ngaahi vouti lalahi ‘aupito Sea ‘oku tonu ke ki’i mai pē mu’a ‘e he ‘Eiki Minisitā ha ki’i fakamatala. ‘I lalo hifo pē he peesi ko ia ‘oku ‘i ai e 9 miliona ki he *sports activities*. 9 miliona Sea ‘oku ‘ikai to e, ‘ikai ke ‘ilo ia pē ko e ‘ai ki he hā. Me’a tatau pē ko ē na’e fai ki ai e hoha’a ki ai he 28 mo e me’a ‘oku fai e hoha’a ki ai ki he 9 milioná. Ko e ‘ai koā ki he hā. Tatau pē mo e 28 ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, tau ki’i mālōlō ai.

Siaosi Sovaleni: Mālō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

Taimi: 2330-2335

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mālō mu’a e kei ma’u ivi. Ko e ngaahi fēme’a’aki ē kuo mou me’a ki ai pea ‘oku māhino e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu’u ka tau ‘unu mu’a he kuo valenga e pō. Ka ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ‘i ai ha’ane to e me’a ‘oku fie me’a mai ka tau nga’unu Hou'eiki.

Lord Nuku: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Poupou ke fakahingoa fakamole ki he 28 miliona telia na’a maumau e lao

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e ‘Eiki Sea pea fakatapu atu foki ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e ‘uluaki e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e fakahoha’a ‘Eiki Sea kapau te tau hanga ‘o fakapaasi e 28 miliona pea fakatatau ki he Lao ko eni ko ē hono ‘a eni ko ē Lao ki he Pa’anga ‘a ē ko ē na’e fakahoko mai. Kapau te tau paasi pehe ni ko hono fakamole ‘oku ‘ikai ke ‘ilo’i he ‘e Fale pē ko e anga fēfē ‘ene ‘alu. ‘A ia kiate au ‘Eiki Sea ‘oku tonu ke ‘ai pē mo tau ki’i muimui pē ki he lao. He ko e talamai ko ē he lao ‘a ē ko ē na’e fokotu’u mai ko ē he fika Vava’u 15 kapau te ke fakahingoa pea tufa fakatatau ‘oku ta’efakalao ia. Ka ko u kau au ‘Eiki Sea ‘i he poupou ki he, ke fakahingoa mai e, ko e ‘uluaki ia Sea.

Tokanga ki ha faingata’a’ia e ‘atita ke ‘ilo e halanga e 28 miliona he taimi fakahoko ai ‘atita

Ka ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ‘ai ke u fakahoha’a atu ai ‘oku makatu’unga pea mei hono sivi e silini ko eni ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai ‘Eiki Sea ‘oku mea’i pē he ‘e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko ē ‘aho ni na’e ‘i ai e ‘ū fakamatala pa’anga ‘atita he taimi na’e ‘atita ai na’e ‘ikai ke ne hanga ‘o *qualify* e fakamatala ‘atita. Pea na’e fehu’i ki ai pea ko ‘ene tali ko ē ki ai ‘oku ‘ikai ke kakato ‘a e fēngāue’aki ko ē ‘a e Pule’anga pea mo e ‘Atita. Pea ‘oku kei lele mai ‘a e fo’i founga ko ia ‘o a’u mai ki he ‘aho ni ka na’e ‘i ai ‘ene faka’uhinga ‘a’ana ia ko e founga ‘atita fakavaha’apule’anga ke fai ‘aki e ‘atita. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’a ‘Eiki Sea kapau te tau paasi eni heni ‘e kei hokohoko atu pē ‘a e faingata’a’ia ...

Taimi: 2335-2340

Lord Nuku: ‘a e ‘Atita, koe’uhi ke sivi ‘a e silini ko eni ‘i hono ‘alunga, pea ‘oku kau ia ‘i he me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘Eiki Sea. He na’e ‘osi me’a ‘aki pe ‘e he kau Fakafofonga ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu ki he ‘Eiki Nōpele ‘Eua Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakatonutonu ko e founa ngāue faka’atita ke fakakakato e ngāue

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’e tonu pe ki he Fakafofonga Nōpele mei ‘Eua. Ko e pehē ko ē ‘oku ‘ikai ke *qualify* ‘a e ‘Akauni ‘a e Pule’anga, ko e *qualification* ko ia ‘oku kei lele pe ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Ka ko e motu’a ‘Atita kehe ia. Ko e fo’i founa ia ‘oku feinga ia ke fakakakato. ‘A ia ko e fakahū mai mai ‘a e *assets* mo e *liabilities* ki he ‘Akauni. ‘Ikai ke kau ai ‘a e me’a ko eni. ‘E ha’u pe ‘a e ‘Atita ia ‘o sio ki hē pea ‘eke pe ko e hā ‘a e ngaahi *special projects* pea talaatu ko ē ‘a e *special project* na’e ‘osi *approved* eni ‘e he Kapineta ‘a e ngaahi me’a ko eni pea u pehē atu ‘io. Ko e fanga ki’i fehu’i ia ko ia ‘osi maau pe ia ‘i he me’a ko ia. ‘Ikai ha’ane lave ‘a’ana ia ki he *qualification* ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Lord Nuku: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga, Sea. He ‘e to e fehu’i mai pe ‘e he kakai ke fai ‘a e fo’i sivi ko eni. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai ke ki’i fakanounou pea fakasi’isi’i ‘a e hoha’a ‘a e kakai ki he ‘etau founa ngāue mo e anga hono vahevahe ‘o e silini ‘Eiki Sea. He ‘oku ‘i ai ‘a e ‘aitemi ia heni ‘e tolu lalahi na’e fai pe ‘a e feme’a’aki ..

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, kau fakatonutonu mu’a ki he ‘Eiki Nōpele.

Sea ‘o e Kōmiti Kakato: Fakatonutonu!

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e Patiseti ko eni ko e *Programme Budgetting*. Kuo fuoloa ‘etau hiki mei he *line* ‘Aitemi. He kapau te tau kei lele ‘i he founa ko ia ‘e matolu pehē pe. Ko e *Programme Budgetting* ‘a eni ‘oku fai mai ko eni ha’u ko ē *PFTAC* ...ko ē hono feinga’i ke *summary* ‘a e me’a ke tau ma’u pe ‘a e fo’i fakakaukau. Tuku ‘a e *detail* ia ki he Hou’eiki Kapineta. He ‘ikai ke pehē ai pe ke ‘alu ai pe ki he fanga ki’i fakaikiiki iiki. Pea ko e ‘uhinga ia e pehē he ko e fo’ime’a ko ē ‘oku ‘osi fe’unga ia pea mo e *trigger* ko ē ‘oku ha’u ko ē ‘a e *PFTAC* ‘o ‘ai. Na’a ‘oku fe’unga ‘a e fo’i *summary* ko ē ke fai’aki ko ē ‘a e *transparency* kae ‘omai ‘a e me’a ko eni ‘oku tau kole ki he *World Bank* ke ‘omai ‘a e tokoni ‘oku lahi ‘a e ngaahi *trigger metrics* ko ia. Ka ‘oku ‘osi lava lelei he ko ‘enau *reform* eni ‘oku tau lolotonga lele ai. Mālō Sea.

Tokanga ki he meimei 40 miliona ‘ikai ‘ilo hono hu’unga

Lord Nuku: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā ki he fakatonutonu ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘i he ngaahi polokalama ko eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e meimei 40 miliona ‘oku *unaccount*. Ko e me’a pe ‘oku tohi mai ai ko e *project* makehe 28 miliona. 9 miliona. Tokoni ki he Sipoti, 3 miliona ko e fakalelei vāhenga.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he 9 miliona tokoni ki he sipoti

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ka u tō e ki’i fakatonutonu ko u pehē kuo mahino atu pe ‘a e fo’i ‘alu ko ē ki he 28 miliona. Ko e 9 miliona ko Teufaiva ia Ko Teufaiva ia ko e 4.3miliona pea mo e *Tonga Side School relocation* ‘oku ‘i ai ia.

Lord Nuku: Ko ‘ene fakamatala mai ia Sea. Na’a ku pehē kuo ‘osi lava ‘a Teufaiva ‘i he tokoni ko ē ‘a Nu’usila. ‘A ia ‘oku kei to e pē ia?

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu mo e Feitu’u na Sea, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e tokoni ko ē ‘a Nu’usila ko e loto mala’e pe ia. Ko e fakalelei’i e track pea mo e takai he *grandstand* ‘oku fua ia ‘e he Pule’anga.

Tokanga ke tukuange ki he ‘atita ke ne fai sivi ngāue e Pule’anga

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Ko u fie tokoni atu pe au ‘a e sisitemi ‘oku tau ngāue’aki ‘a ē ‘oku tau hanga ‘o *check and balance* pe te tau hanga ‘o fakapapau’i ‘oku ‘ikai ha me’a. He ko u ‘ilo ko e faka’amu ko eni ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke tau ...

<004>

Taimi 2340-2345

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘oku ‘alu ‘a e silini ki he feitu’u totonu, pea ‘oku ‘ikai ke pā’usi’i ‘e ha taha. Kā ‘oku tau ‘osi mea’i pē ko ‘etau fakahoko ko ē ‘a e patiseti pea fakahoko ia ‘e he Kāpineti pea ‘omai ki heni ke me’a ki ai ‘a e Hou’eiki, pea ko e taimi ko ē ‘oku ‘osi ai hono ngāue’aki ko e ‘atita ‘oku ‘ikai līpooti ia ki he kongā ‘o e *Executive*, tau’atāina kakato pea ‘oku līpooti hangatonu mai pē ki heni. Mahalo ‘oku tau ‘osi ‘ilo ko ‘etau misini ia te tau hanga ‘o sivi ‘aki kā ‘i ai ha ki’i peni taha ‘oku fehalaaki ko ‘etau founga ia ‘oku tau fa’u ‘aki ‘a e liliu fo’ou ko eni ‘o e 2010, fakapolitikale, ke lava ke ne hanga ‘o tokoni mai kia kitautolu ke ne hanga ‘o ‘atita’i ‘a e seniti kuo lava ke tau fakapatiseti’i, pea ‘oku ou pehē ‘oku ‘i ai ‘etau ki’i founga ngāue pehē ke tukuange mu’a ke tau falala ki ai mo ngāue ‘aki. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ‘Eiki Sea ‘oku nau loto lelei ke ha’u ‘a e ‘atita ‘o tou vakai’i eni Sea. Kā mou kātaki fakamolemole pē Hou’eiki Pule’anga, ‘oku lolotonga kole mai ‘a e kakai ‘o e fonua ke ‘atita’i ‘a e Fale ni, ‘a e patiseti, mo e anga hono fakamole ‘i he ta’u ko eni fakapa’anga lolotonga Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea fakatonutonu.

Lord Nuku: Na’a ku kole atu ke mou kātaki ‘oleva te mou tuputāmaki.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ‘ikai ke ‘atita’i ‘a e patiseti, pea ‘oku ‘ikai ke kole mai ‘a e kakai ‘o e fonua ke ‘atita’i ‘a e patiseti he ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku ‘atita’i. Ko e me’a ‘oku ‘atita’i ‘a e ‘osi ‘a e ngāue pea fakamatala’i mai pē na’e fai ‘a e ngāue ‘o fakatatau ki he patiseti.

Lord Nuku: He ‘oku ou talaatu koā ‘e au ke ‘atita’i ‘oku te’eki ai ke kamta ha me’a...

Sea Kōmiti Kakato: Tali ia fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea.

Fehu’ia pe ko e tafa’aki fē ‘oku ‘alu ki ai e fakalelei vāhenga he ‘aitemi 10

Lord Nuku: Ko ia ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ‘uhinga atu ai ‘Eiki Sea ko e tu’u ko ē ko ē ‘a e *item* 10, *sub* polokalama ko ia, ko e fakalelei vāhenga ko ē ‘i he tafa’aki fē ‘eiki Minisitā Pa’anga? He ko e ‘uhinga ko e Fakamatala Patiseti ‘oku tu’u ai ‘oku liliu ‘a e sipoti, pea vakai’i, tokanga mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga he ko koe ‘oku, ‘ikai ko ‘eku ‘uhingá ko e fakamatala ‘a ē ko ē na’a tau ‘i ai ‘anenai ‘Eiki Sea, ko e fakamuimui taha ko eni ‘o e fakamatala ko ē ki heniko e pa’anga ko ē ki he sipoti ‘oku talamai ‘i he Fakamatala Patiseti ‘oku liliu kā ‘oku fakakaukau’i ‘a e vāhenga. Ko e Fakamatala Patiseti ia ‘Eiki Sea. Pea ko eme’a ko ē ‘oku ou fehu’i atu ai pē ko e tafa’aki fē ‘oku ‘ai ke ‘alu ki ai ‘a e fakalelei vāhenga ko eni ‘e ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea...

‘Ikai fakapotopoto ke tali 40 miliona pea tukuatu ke fa’iteliha ai Kapineti

Lord Nuku: ... ko e 9 miliona ‘oku ne hanga ‘o fakamatala mai kā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia hē ‘e tuku heni fekau’aki mo ia. Ko e ngaahi polokalama pē ia ‘oku ‘osi mahino’i pē ia ko e ‘ū polokalama ngāue ‘e fai. Pea kapau ‘oku mou pehē ke tau hanga ‘o paasi eni ‘i he tui ko eni ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto ke ta u hanga ‘o tukuange ‘a e silini meimei fe’unga pea mo e 40 miliona ke tētē pehē Sea. Ko e me’a ia ko ē ‘a ē ko ē ‘oku fai atu ki ai ‘a e kole ‘oku ‘ikai ko ha silini si’isi’i eni ke tukuange ke hangē ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ta u tali eni pea ‘ave ki he Kāpineti ke nau fa’iteliha nautolu kae toki ‘alu atu ‘a e ‘atita ‘o sivi ‘amui.

‘Oku ‘ikai ke u tui au ‘Eiki Sea ‘oku tonu ke tau hanga ‘o tali, ko e ‘atita ko e fatongia pē ia ‘o’ona ke fai, ko ene tu’u ko ē he taimi ni ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku tau lotu ke ‘atita’i kā ‘oku ‘ikai ke tau lava ke tau fai tu’utu’uni ki ai. Pea ko e hala fononga ia ‘oku fai ai ‘a e tokanga ko ē ki he patiseti Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā’opo’opo mai ...

Taukave’i ke taliui, ho’ata kitu’a ngāue Fale Alea pea tauhi e Lao

Lord Nuku: ‘Oku ou lave’i pē ‘e au ‘a e me’a ko ē ‘oku fakahoko mai ko ē ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Kā ko e me’a ko ē na’a ne me’a mai ko ē ‘anenai te tau ‘alu ki he *public account* ko ē ki he fakalūkufua, ‘e talamai ‘e he ‘atita ‘oku ‘ikai kakato ‘a e fengāue’aki he ‘oku ‘ikai ke lava ‘a e ‘atita ‘o hū ki he 28 miliona ko ē pē na’e fakamoleki fēfē. Ko e me’a ko ē ‘e talamai ko e pasikala ‘e 10 ...

<005>

Taimi: 2345-2350

Lord Nuku : ... mo e *track* ‘e 2 tānaki ia ‘o 28 miliona, ko ‘ene ‘osí ia. ‘Oku ou tui, Sea, ko e founga ia ‘oku tonu ke fai’aki ‘etau ngāué. Ka ko e ‘uhinga ‘eku talaatu ko ení, Sea, he ‘oku

tokolahi 'a e kau Mēmipa e Fale ni, 'oku nau tui 'oku tonu ke fakalelei'i eni. Ka he 'ikai lava ia 'o fakalelei'i, Sea, he ko ho'o me'a mai pē 'au ke pālōti'i, kuo 'osi mahino e tu'unga ia e pālōti. Ko e 'uhinga ia 'eku kole atú, ke tau ngāue fakataha, Hou'eiki Pule'anga. He 'oku 'ikai ke 'i ai hano kovi ia 'o'ona, pea he 'ikai ke mau ta'ofi ia 'emautolu. Ko 'emau kole atú, ke ho'ata ki tu'a 'a e ngāue'aki e siliní. He ko e me'a ia 'oku taukave'i. Tali ui, ho'ata, tauhi e Lao. Ko 'etau tu'ū ko ē he taimi ni, 'ikai ke tau tali ui, 'ikai ke ho'ata ki tu'a, 'ikai ke tau fai ki he Lao.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, ka u ki'i fakatonutonu mu'a e me'a 'a e 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e tohi ko ē ko e *summary* ia, pea ko hono natulá ia. Pea na'a tau ha'u he laine 'aitemí, na'e matolu ange ia. Pea kuo tau ha'u eni ki he polokalamá, to e ki'i feinga ke nounou ange. Kapau te tau tō e foki kitautolu ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele, he 'ikai ke tau toe 'omai 'etautolu ha me'a pehē. Ko 'etau fata mai pē, kamata mei he *receipt*, fanga ki'i la'i pepa kotoa pē 'o 'omai 'o tuku hē, ke kakato, pea tau toki huke ai. Pea he 'ikai ke tau tō e lava kitautolu 'o 'ilo ha me'a ai.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, fakatonutonu atu e 'atitá, 'oku 'ikai ko e fale sivi 'atita eni ke 'omai e *receipt* mo e 'u me'a 'u me'a ke tau huke.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e to e fakamatala ko eni 'oku feinga ko ē ki aí, ke tau tō e foki mei he Polokalama Patiseti, 'o 'alu ia 'o laine 'aitemi. Ka ko 'ene tonu ko ē 'a e laine 'aitemi, ko e kamata mei he *original document*. Ha'ū ai ki he ngaahi sitepu kehekehe 'o a'u mai ki he fo'i *summary* ko ē. Ko ia 'oku ou kole atú, Sea.

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu atu. Lau mai 'e koe e laine 'aitemi, tau 'osi kei manatu'i lelei pē. 'Oku 'i ai e 1000 ko e *salary*, 1001, 1002, ko e 'ū 'aitemi ia 'o a'u ia ki he *activity*. Ko 'eni ia ko e 10 pē, kehekehe ia, tau ki'i 'alu hake ki 'olunga. Ko e faikehekehé, 'oku ou tui 'oku ke mea'i pē, 'Eiki Minisitā,

'Eiki Minisita Pa'anga: Ka 'oku 'alu leva ke nounou ange, ko 'etau tō e feinga eni ke tau tō 'o 'alu 'o lōloa ange.

Siaosi Sovaleni: 'A ia ka ko e 'uhinga ia ko ē 'a e faikehekehé. Kapau te ke ki'i me'a hifo, 'Eiki Minisitā, 151, *sub-programm* 5, polokalama 4. 'Asi ai e fo'i 15 ai. Sio ki he 15 'oku pehē mai. *Grant* ki he sipoti, 9 miliona. Tuliki 'oku pehē mai. Tokoni pa'anga, 1 kilu 1 mano. Ma'u mafai ki he vāhenga, 4 kilu 6 mano. 'I he fo'i 15 pē 'e taha 'oku 'asi mai ai 'a e fakaikiiki, 'ikai ke 'asi mai pē ko e 15, lau miliona. Ko e me'a na'e kole ai ko ē na'a lava 'o pehe'i mai 'a e 28 miliona. Hangē ko e 'asi mai ko ena 'i lalo he peesi 151.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki. Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea, ki'i tokoni atu pe. Kātaki pē 'oku ou fie tokoni pē, ka ko e fo'i fehu'i kuo 'osi mahino ia. Pea ko e talí kuo 'osi 'oatu ia. He 'ikai tō e liliu e talí ia. Kapau ko ha feinga ia ke toe, ke 'alu ia 'o toe fai a tali ia, 'e kehe, 'e loi ia. Ko e tali ena kuo 'osi 'oatu,

‘oku lolotonga fai e ngāue ‘a e *cluster* ki he *option* pē ko e ‘o e *rebuild*. ‘Oku te’eki ai ke maau e ngāue ia ko iá, ‘e tuku e silini ia ko eni ki he tafa’akí, ke toki fai’aki e fatongia ko iá. Mahalo ko e talí ia, Sea. Ka kuo ‘osi fokotu’u mai ia mei he Feitu’u na, kae fai mo ke hiki ki he ‘aitemi hoko.

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki, kuo mahino e

Siaosi Sovaleni : Sea, na’e ‘i ai e fehu’i ka ‘oku te’eki ai ke tali mai. ‘Oku fai ha hiki vāhenga ‘a e kau ngaue faka-Pule’anga. ‘Oku ‘asi heni, *salary revision*, ko e 3 miliona, pē ko e ki’io *allowance* pē. Ko e ki’i kole fakama’ala’ala ia na’e fehu’i atu ‘anenai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Tapu mo e Seá. Kuo ‘osi mea’i pē ia ‘e he Fakafofongá, ko e *PMS*, ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e tō e ‘ai ke tau fuoloá ke hā? Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Tau hoko ki he Fika 9, Potungāue Pa’anga Hū Mai, mo e Tute.

Tevita Lavemaau: ‘Eiki Sea

<006>

Taimi: 2350-2355

Fakamanatu e fokotu’u ke fakaivia sekitoa taautaha

Tevita Lavemaau : Fakamolemole pē na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘a e motu’a ni na’e fai atu ko e fokotu’u na’e pehē ni, ‘ai ha pa’anga ‘e 3 miliona ke tokoni’i pē ‘oku ‘ave ki he pangike pē ko e *Labour and Commerce* pea tau tali ‘a e Patiseti ‘a e Potungāue Pa’anga. Ko e fokotu’u ia ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Te tau pālotti ‘a e fokotu’u?

Lord Nuku : Poupou atu ki he fokotu’u. Ko ē ‘oku poupou’i mai pea ko ē ‘oku tali ‘e he Minisitā Pa’anga.

Fokotu’u ke tomu’a fakahoko e review kimu’a pea makatu’unga mei ai hiki pa’anga tokoni

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea ‘oku ou tui au ko e *amount* ia pē ko e 3 miliona pē ko e 5 miliona pē ko e 10 miliona. Ko e fo’i *issue* ko e ‘oku ou tui na’a tau ‘ilo’i, ke fai mu’a ‘a e fo’i *review* he vave taha, pea ko e hā ‘a e me’a ‘oku ma’u mei ai, pea feinga’i mu’a ke ngāue’aki ia ko e makatu’unga ia ke tali ai ‘a e fakakaukau pē ko e fiha ‘e ‘omai. Ko au ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ‘a e 15 miliona. Ka ‘oku ou tali pē ‘e au ke tatali ia kae ‘oua leva kuo lava ‘a e fo’i *review*. Ke ‘ilo hono mālohinga mo hono vaivai’anga ..

Tevita Lavemaau : Sea ko e fokotu’u e kuo fai pea kuo poupou’i, neongo ‘oku ‘omai he lipooti ko eni ‘a e 5 miliona, ka ‘oku mau pehē fokotu’u atu pē ha 3 miliona. Fai pē ‘a e *review* he ko e

review ia ‘e ‘ikai ke tō e ‘osi ia 'Eiki Sea ka ‘oku fiema’u ke fai ‘e tokoni. Ko e fokotu’u ia ‘oku ‘oatu. Fokotu’u ‘oku ‘oatu kae tō e fakaongo atu. Fokotu’u atu ke tau tali pa’anga ‘e 3 miliona pea tau tali mo e ‘Esitimeti ‘a e Potungāue Pa’anga mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fokotu’u ē ‘oku 2.

'Eiki Minisitā Pa'anga : ‘Eiki Sea ko u kole atu pē ke ke fakamolemole ka ke hanga pē. Ko e fokotu’u atu mei heni tau tali pē ‘a e Patiseti fai e *review*, fai e *review* ki he me’a ko ia, pea ‘oku tau ‘osi ‘i he’etau fakakaukau pē ‘a e me’a ko ia. Ka tau tali ‘a e Patiseti he’ene tu’u mai pē ko ia he taimi ni. Ko e fokotu’u fo’ou ē ia, ‘a ia ‘oku 2.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Eiki Minisita Pa'anga kole atu mu’a ke tali mu’a ke fai ‘a e *review* pea makatu’unga mei ai, ‘a e hiki ha sēniti. Kapau ‘e tali ia he ‘osi ‘a e *review* pea makatu’unga mei ai, ha hiki ha sēniti. Ko u pehē ...

Tevita Lavemaau : Sea ko u pehē kuo 2 ‘a e fokotu’u, ko u pehē ke tau pālōti. Kuo mahino e

Sea Kōmiti Kakato : Kuo 2 ‘a e fokotu’u, ..

Tevita Lavemaau : ‘Osi mahino ‘a e ongo tafa’aki, ko e kole ke tokoni’i e taimi faingata’a ko eni, ‘ai ha pa’anga ‘e 3 miliona ki ai, tali mo e ‘Esitimeti ‘a e Potungāue Pa’anga. Ko e ‘ikai ke ta’eloto ki ai pea fai ha tokoni fai’aki pē ‘a e ‘esitimeti ‘o e ‘aho ni,. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e *option* ‘e taha ‘oku fokotu’u atu, ke fai ‘a e *review* pea ko e ha ‘a e ngaahi mālohinga mo e ngaahi vaivai’anga, pea mahino ia pea ko e makatu’unga ia ke ‘ai ha sēniti pea te ne to e talamai pē he *review* ko ia ‘a e lahi ‘o e sēniti. Pea kapau ‘e lava ‘o ‘ova he 3 miliona ...

Tevita Lavemaau : Ki’i tokoni atu pē ki he Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ‘Oku ua e ...

Sea Kōmiti Kakato : Tau fai leva ‘a e me’a ko ia ‘oku fiema’u. Ko e fokotu’u ē ke 3 miliona, fokotu’u ē ke *review* pea ko e hā ‘a e lahi ‘o e silini ‘e ‘omi he *review* pea tokoni ‘aki ia.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea ki’i tokoni atu mu’a.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Ko ‘ene tu’u ‘a’ana Sea ‘i he anga ‘eku ‘oku tau loto kātoa ki he fai ‘a e ngāue ko ia. Ko e fo’i founa eni ko ē ki hono fakahoko. Pē ‘e ‘ai he taimi ni ‘o ‘alu atu ai pē ‘o ‘alu ai ‘o ngāue’aki ‘a e founa ko ia ‘oku tau palopalema ai he taimi ni. Pē ko e tuku ke tau sio fakalelei hangē ko e fokotu’u ‘anenai vahevahe fakamotu ke fai hano fakakaukau’i lelei. Ka ‘alu atu ‘a e sēniti ko eni ko ‘ene ‘alu atu pē ‘o nofo he fu’u fo’i sisitemi ko ia ‘o e taimi ni ‘o tō

e palopalema pē. Kole pē 'aku ia ki he Fakafofonga 'Eua 11, laumālie lelei pē te tau tali 'e tautolu 'a e Patiseti kae tukuange ke fai 'a e *review* pea toki 'omai ke tau sio ki ai. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Fokotu'u ke tali fokotu'u Lipooti Kōmiti Pa'anga ke tali fakataha ia mo e Patiseti

Tevita Lavemaau : 'Eiki Sea ka u ki'i tokoni atu pē. Fakamālō, tapu mo e 'Eiki Sea. 'Oku ou faka'apa'apa'i 'aupito 'a e me'a 'oku fai. 'Eiki Sea na'e 'osi fai 'a e *review* ia, 'osi eni ia 'a e ta'u 'e taha mei ai. Fai mo hono 'atita'i 'a e 'akauni ko ia. Pea fiema'u pea fai hokohoko mo e ngaahi fakataha ki ai. Ko e fokotu'u ko eni 'oku ou 'oatu, tau tali 'e tautolu ke 'ai he Patiseti. Ko e taimi ko ia 'e fakahoko ai, ko e me'a ia 'a e Pule'anga. Ko e me'a ia 'a e Pule'anga. Fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau pālōti. (Ne 'i ai e pou pou)

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea 'oku ou pou pou pē ki he me'a ko ia ko e anga ia 'emau fokotu'u atu. He 'oku 'ai ke fai 'a e *review*. Ko e *review* ē ia he ta'u kuo 'osi, ko e *review* eni ko ia he taimi ni, 'oku 'ai ke fai, pea toki .. Ka tau tali 'e tautolu 'a e Patiseti kae 'oleva ke 'ai fakalelei 'a e ...

<008>

Taimi: 2355-2400

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'A e ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 'oku loto ki ai?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu pē mu'a, ko 'eku anga pē 'eku fokotu'u atu ko 'eku, lea mo'oni ia 'i māmani. Ko koe 'oku ke fakakaukau ke liliu ha me'a 'i ha ola ka ke fai ha me'a tatau ko e vale koe. Ko 'eku 'uhinga 'eku fokotu'u atu 'oku 'ikai ke u 'uhinga au ke 'otita'i. Ko 'eku 'uhinga atu ke *review* ke tau sio, hangē ko eni, toko fiha na'a ne ma'u e silini ki he toutai? Toko fiha? Fiha e fo'i silini ko ia? *Process* ke tau sio fakalelei ke tau ako ai hono mālohinga, ako ai hono vaivai'anga, sio ki he me'a ko eni 'oku ou kole atu au ki ai mei he Leipa, tokanga'i mu'a 'a e *subsistence living*. 'A ē 'oku ui 'e au ko e kau masiva. Tokanga leva meia nautolu 'o 'alu hake ai, tau sio ki he ngaahi me'a fakamotu, ko u kole atu au ke tau sio ki ai he 'oku 'ikai ke u tui au 'oku fe'unga e tolu miliona pea mo e nima miliona. Ka 'oku ou tui fakapapau 'o ka fai fakalelei 'a e, 'a hono *access* e me'a ko eni, te ne talamai fakalelei kiate kitautolu 'a hono hisitōlia, hono mālohinga mo hono vaivai'anga mo hono makatu'unga ke fakahoko ha silini to e lahi ange. Ko e anga ia 'eku fakakaukau Sea ko u fokotu'u atu ke tau, kapau 'oku mou fie pālōti pea kapau te tau tali mālō.

Tēvita Lavemaau: Sea tapu pea mo e 'Eiki Sea ko u fakamālō atu pē au he malanga, ko e fa'ahinga tali, fa'a ngāue'aki Sea 'a e fa'ahinga tali ko 'eni ...

Sea Kōmiti Kakato: Sai.

Tēvita Lavemaau: Ta'efakafiemālie.

Sea Kōmiti Kakato: Ta u ...

Tēvita Lavemaau: 'Ai pē ha fo'i panatolo kae toki vakai. Tau faitu'utu'uni kapau 'oku tau tui ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Osi pē ho'o me'a 'a koe 'oku tau pāloti tautolu.

Tēvita Lavemaau: Tau pāloti. Pea kapau 'oku 'ikai ke loto, he ko e *review* ko eni 'e 'ikai ke to e 'osi ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'eku tali atu pē ki he Feitu'u na. Me'a mai Vava'u 16.

'Akosita Lavulavu: Mālō Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na Sea pehē 'eku fakatapu heni ki he Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e fehu'i pē ki he Pule'anga fakamolemole. Ko e fehu'i ko e *review* ko eni 'oku 'amanaki ke fakahoko 'a fē 'ia? Pea 'e ma'u e ola ko eni 'a fē 'ia? Pea 'e lava ke 'i ai he ko u fokotu'u atu Sea ke 'i ai mu'a ha kōmiti 'i heni 'a e Fale Alea ke nau ngāue ki he, fengāue'aki pea mo e Pule'anga ki he me'a ko eni ko ē 'oku tau talanoa ki ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u ē kuo tolu. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e *review* ko ia 'oku fai ia he, 'i he māhina ni he ko e taimi ia ko ē na'e tuku mai mei he fo'i *review* ko ē. 'Osi e māhina 'e 12 pea to e fai e *review* pea 'oku kamata ke fai e *review* ko ia ka 'e toki 'osi ia he māhina ni. 'A ia 'a e *review* ko ia. Tau pehē 'oku, ko u pehē ai ke tuku ke tau sio lelei he 'oku lahi e ngaahi palopalema hangē ko e me'a na'e me'a ki ai ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue talu e kamata 'a e me'a ko eni 'oku lahi hono palopalema ...

Tēvita Lavemaau: Fehu'i pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko 'eku ki'i fehu'i pē ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sai. Me'a mai.

Tēvita Lavemaau: 'Osi ko ē ho'omou *review* ko eni, talamai 'oku fiema'u 'a e tokoni, ko e hā leva ho'omou me'a 'e fai kuo 'osi e patiseti? Ko e hā ho'o me'a 'e fai? Ko e silini mei fē? Ko e 'uhinga ia 'oku ou fokotu'u atu ai tau tali *in principle* fakahū, fai e *review* pea ko e 'osi e *review* pea nau faitu'utu'uni 'oku 'i ai e silini. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki, me'a mai Minisitā ka tau pāloti.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u kole atu Sea ke tau pāloti. 'Osi mahino e ongo fokotu'u 'e ua.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, Hou'eiki ...

Siaosi Sovaleni: Ko e ki'i me'a fakalelei eni ia Sea 'oku ou tui 'e solova ai, fēfē kapau 'oku toe ha ki'i pa'anga ia he taimi ni 'a Fale Pa'anga he tolu miliona pea 'ave ā ia ki he 'akauni 'i he ta'u fakapa'anga ko eni? Kae 'oua 'e tali ke tau, kapau 'oku mou pehē 'o kapau 'oku ma'u ha sēniti 'i

ho'omou pa'anga ko eni fakatoetoenga, kapau leva 'e 'ave he taimi ni, 'ikai leva ke to e tali ki he ta'u kaha'u.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, tau pāloti. Ko 'ene 'alu ko eni 'e ono e fokotu'u. Tau 'ai e fo'i ua ko eni, ko e pāloti ...

Siaosi Sovaleni: Ko e founa ko eni Sea he 'ikai leva ke to e liliu 'a e patiseti 'a Fale Pa'anga. Pea kapau te nau lava nautolu 'o fakavave'i 'i he ta'u fakapa'anga ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E, ko e me'a ko ē 'oku fiema'u ko ē 'e he Pule'anga ke *review* pea fai e fokotu'utu'u fo'ou he 'ikai ke to e fu'u fiema'u ke tau 'alu 'o to e 'oho he me'a ko eni ko eni na'a tau fo'i ai ...

Siaosi Sovaleni: Kole fakamolemole atu Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Fiema'u ke tau to e fai ha founa fo'ou. Ko e 'uhinga ia 'a e Pule'anga.

Siaosi Sovaleni: Ko ia Sea ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku eni he 'oku 'i ai e fiema'u pa'anga pea kapau 'e lava 'e he Minisitā Pa'anga ia 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'o to'o e fo'i sēniti 'o 'ave ki he pangikē kae 'ikai ke to e fiema'u ia ke *allocate* 'i he 2018/2019, ko e anga pē ia 'a e fokotu'u Minisitā ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki mu'a ka u ki'i tokoni atu. 'Oku 'ikai ko e poini ia ko e to'o ha silini 'o 'ave ki ha feitu'u. Ko e poini 'oku 'ave ki he fo'i feitu'u tatau, founa tatau ...

<009>

Taimi: 0000–0005

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'a eni 'oku tau palopalema ai he 'aho ní. 'Oku 'ikai ko e fokotu'ú ia ke ta'ofi. He 'oku 'i ai e tui ia 'e motu'a ni 'oku 'ikai pē ke u tui au 'e lava 'e he Pangikē Fakalakalaká 'o ne hanga 'o *facilitate* 'a e me'a ko eni. 'Oku ou faka'amu au ke *review* fakalelei 'a e me'a ko eni pea 'oku 'ikai ko u 'uhinga au ke 'alu ki he Leipá, mole ke mama'o. Ka 'oku ou tui pē 'oku pau ke 'i ai e *system* fo'ou. Ka kuo pau ke tau ako mei hotau hisitōliá. Ka he 'ikai ke tau lava 'o fai ia 'i he'etau *allocate* ha silini ki ha me'a tatau. Tau ako fakalelei pea ko e hā e me'a 'e talamai 'oku fe'unga ke tau ngāue'akí pea tau hanga leva 'o ngāue'aki ia 'oku 'i ai hono makatu'unga. Ko e ki'i tokoni atu pē ko e, tau fiema'u pē me'a tatau. Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki. Tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke fakahoko e founa 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'angá ke tuku ke *review* pea ko e hā e founa lelei mo fe'unga ke tau fou aí pea fakahoko 'a e ngāue ki aí. Kātaki hiki hake homou nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Losaline Mā'asi, Mo'ale Finau.

Lord Nuku: 'Eiki Sea. Ko 'eku kole atú 'Eiki Sea koe'uhí kapau mu'a ke tau 'uluaki pāloti'i mu'a e fokotu'u ko eni ko ē ki he, 'a e fokotu'u ko ē 'a e Fakafofonga 11. Pea kapau he 'ikai ke

tali ia, pea 'oku mo'ui pē fokotu'u ia ko eni ko ē 'oku 'omai mei he Pule'angá. Ko e fokotu'u ia 'oku fokotu'u atú. Ko e fokotu'u mai ko ē 'a e Pule'angá ke tu'u pē Patisetí 'i ai pē ia he'ene tu'ú. Ko e fokotu'u ko ē na'e 'oatú, te'eki ai ha silini ke fakamo'ui, ka ko u kole atú ke 'uluaki pāloti'i mu'a 'a e siliní ke fakahū ke 'i ai ha sino'i pa'anga pehē he Patisetí. Pea kapau 'e mate ia, pea 'oku 'osi ai pē me'á ia 'oku mālohi pē Patisetí ia 'oku lolotonga tu'u pē Patisetí 'i ai pē Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'ú, ka ua e fokotu'ú pea te u pāloti mei he fokotu'u fakamuimuí. Pea kapau 'e taha e fokotu'ú, pea ko e me'a pē 'a e motu'a ni ke tau fakahoko mu'a e me'a ko ē 'oku ou 'oatú. Tau pāloti pea fakahoko mai Kalake, fokotu'u fakamuimui na'e fai 'e he Minisitā Leipá. Ko ia 'oku loto ki aí fakahā mai'aki e hiki hono nima ki 'olunga.

Tevita Lavemaau: Sea, ki'i tokoni atu. 'Oku 'ikai ko ha fokotu'u ia. 'Osi mahino pē ia. 1 pē fokotu'ú.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, Kalake.

Lord Nuku: .. To e liliu ia lolotonga tu'u ma'u pē ia. Ko e fokotu'u 'oku taha pē ki aí ke liliu ko ē 'a e mata'ifiká.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 'oku ..

Lord Nuku: He ko 'etau hanga pē 'o pāloti'i ko ē 'oku fononga pē ia mo hono fika 'oku 'osi 'i ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ki lalo sai ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'u 'a e 'Eua 11 ke to'o ha pa'anga 'e 3 miliona ke fakalahi 'a e Patiseti 'a e Minisitā Pa'anga pea mou hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Sovaleni, Tevita Lavemaau, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Sea 'oku loto ki ai e toko 7.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō kuo lava ia. Tau hoko atu ki he vouti fika ....

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki fakamolemole. Ko u kole atu pē au ke tau pāloti'i ke fai ha *review*, fakapapau'i 'oku fai e me'a ko iá ko e makatu'unga ia 'o e me'a 'e fai ai 'a e ma'u e sēniti mo e founzá.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'ai ma'u pē...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u fokotu'u atu ke tau pāloti'i e me'a ko ia ke mahino 'oku 'i ai e makatu'unga e me'a ko ia 'oku faí.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko u ki'i fakatonutonu e Minisitā fakamolemole. Pāloti'i mai e 'ikai ke talí. He kapau he 'ikai ke pāloti'i e talí, 'e faifai pea 'e *win* e toko 7. Ko hai 'oku 'ikai ke loto ke talí.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, fakahā’aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ka u ki’i tokoni atu mu’a ‘Eiki Sea. Ko e fo’i fakakaukaú ‘oku ua. Ko e fokotu’u mai ke ‘ave siliní he taimi ni, ko e fokotu’u atú ke *review*, ko e fo’i fakakaukaú ia. Pau pē ke pāloti’i ‘a e fokotu’u ko eni na’e ‘oatu ke *review*.

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakatonutonu atu e ‘Eiki Minisitā. ‘I he anga ko ē ‘eku mahinó, ‘osi me’a mai e Minisitā Pa’anga ‘oku lolotonga *review*, ‘e *review* he mahina katu’ú. Ko e ‘ai ke tau to e pāloti’i e hā ‘e *review*.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fiema’u pē ‘e Fakafofonga ke tohi’i.

Tu’ilakepa: Ke tau to e tohi’i fēfē ko e fatongia ia ‘o e Pule’angá ke nau *review*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki’i fakatonutonu ..

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ke tau kau tautolu kau Fakafofonga ko ení he *review*. *Review* ‘emoutolu pea toki ‘omai ki he Falé ke me’a ki ai e Falé pē ko e hā koā e *review* na’e faí.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, faka’osi mu’a ho’o pāloti ‘Eiki Sea he kuo ‘osi lau e lau ‘uluakí, ‘a e me’á, ‘ai e ta’elotó. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kalake, lau mai ‘a kinautolu ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, ki he fokotu’u ko ia ‘a ‘Eua ke tanaki e ....

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai e Minisitā Akó, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Polisi ...

<001>

Taimi: 0005-0010

Kalake Tēpile: ... Vātau Hui, Mo’ale Finau, Losaline Mā’asi, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 10.

Potungāue Pa’anga, Hū Mai mo e Tute – Vouti 9

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tau hoko atu ki he vouti fika hiva Potungāue Pa’anga, Hū Mai mo e Tute. Tau ...

'Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e vouti eni ‘a e Potungāue Hū Mai Pa’anga Hū Mai mo e Tute. ‘A ia ko ena ‘oku mou me’a pē ki ai ‘i he peesi 157 pehē ki hono ngaahi polokalama. ‘A ia ko e taumu’a ngāue ‘a e potungāue ko eni ko hono tānaki ‘o e pa’anga ‘ikai ke ngata ai ka ko e malu ‘o e kau’āfonua pea ko hono Patiseti pē ena Sea. Na’e kau e potungāue ko eni ‘i he ‘a’ahi

mai ki he Kōmiti *Public Account* pea ‘oku ‘i ai ‘a e tui kuo māhino e konga lahi Sea pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau na’e ‘i ai mo e ngaahi fokotu’u hangē ko ia ‘oku hā ‘i he līpooti ‘a e kōmiti. ‘Eiki Sea ...

Siaosi Sovaleni: Fokotu’u fā mo e nima.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Fokotu’u fika fā mo e fika nima pea ‘oku tuku atu pē Sea ki he Hou’eiki kapau ‘oku fie fēme’a’aki ki ai ha ni’ihi. Ka ko e anga ia ‘a e tu’u ‘o e polokalama Sea. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Sea ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 3.

Fokotu’u fakalahi 3 kilu vouti Potungāue Kasitomu ki he malu kau’āfonua

Siaosi Sovaleni: Koe’uhí ke fakafofonga’i atu pē mu’a ‘a e Kōmiti Pa’anga. Na’e fai ‘a e fēpotalanoa’aki pea mo e potungāue ko eni Sea. Na’e ‘ikai ke to e fai ha fu’u tokanga makehe ko e me’a pē na’e fai e tokanga ki ai ‘Eiki Sea ke fakamālohi’i mu’a ‘enau tokanga’i ko eni ‘a hotau kau’āfonua pē ko e *border control*. Pea na’e pehē ‘e he kōmiti ‘oku mau poupu ke to e fakalelei’i ange mu’a tautēfito pē eni ki he palopalema ko eni ‘o e faito’o konatapu ke ki’i ‘oange mu’a ha ki’i sēniti ‘oku ki’i lelei ange. Pea ko e fokotu’u ia Sea ‘a e 3 kilu ko ena.

Fokotu’u fika 5 Kōmiti Pa’anga fakalahi 2 kilu fakalelei’i ‘ofisi ‘i Vava’u

Ko e fokotu’u ko ē hono nima ko e, ke tānaki atu ‘a e ki’i 2 kilu. Ko e nofo’anga ko eni ‘i Vava’u ‘oku ‘i he tu’unga ‘ikai ke fakafiemālie Sea. Ka ko u tui ko e me’a tonu pē ke fai hono ‘oange ha ki’i tokoni. Na’e ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he ‘Esitimetu ko ē he taimi ni. Pea na’e fokotu’u mai ko ena he kōmiti ke to e ‘oatu mu’a ha 3 kilu ke tokoni ke to e malu ange hotau kau’āfonua tautēfito fekau’aki ko eni mo e faito’o konatapu mo e ki’i 2 kilu ke ‘ai ha ki’i ‘ofisi fakalelei’i ‘a Vava’u tautēfito ko e *international port* ‘a Vava’u lahi e ngaahi ‘omai ki ai e ‘iote mo e alā me’a pehē. Ko e fokotu’u pē ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā.

Fokotu’u ki ha vaka ke le’ohi Ha’apai hili ma’u faito’o konatapu lahi ‘i Ha’apai

Lord Tu’iha’angana: Sea ko u muimui atu pē he, tapu mo e Feitu’u na mo e me’a ko ena ‘a e Fakafofonga fika tolu mo kole ai pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘uhingá ko u poupu lahi ki he fakamālohia ‘a e me’a ko eni ‘oku fokotu’u mai. Pea mo kole ai pē he lakanga ko eni Minisitā Polisi ki’i hoha’a e motu’a ni Sea he’emau ki’i mālōlō atu ko ē ‘anenai hē. Na’a ‘oku ‘i ai ha ki’i ongoongo fanongo na’e ma’u e fu’u faito’o konatapu lahi faka’ūlia ‘i Ha’apai. Na’a ‘oku ‘i ai ha ki’i fakaikiiki mai hena ke u fiemālie ke u lava ‘o fokoutua he pooni pea mo tali ai pē Minisitā Pa’anga ha ki’i me’a ke fakaivia ke, ki’i vaka ke lele takai holo ai ko e fanga ki’i ‘otu motu ‘i Ha’apai ko u tui ko e lahi atu e me’a ko e faito’o konatapu.

Ongoongo ki he founga tufaki faito'o konatapu he fonua

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Mālō 'aupito 'e 'Eiki Sea fakamālō ki he 'Eiki Nōpele he fehu'i ko eni. Ko e mo'oni Sea, na'e 'ikai ke fakahoko atu 'oku kei lele foki 'a e fakatotolo pea ko e lelei taha ko ē ki he fakatotolo kapau he 'ikai ke fu'u ue'i. Ko hono ue'i pē 'oku *alert* kātoa e ni'ihi 'oku fekaukau'aki mo e me'a ko eni ko e 'uhinga ia na'e tukunoa'i ai. Ka 'oku mo'oni e me'a 'oku fakahoko mai he 'Eiki Nōpele. Ko e 'uhinga ia Sea 'oku fai ai 'a e taukapo ki he va'a ko eni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha ni'ihi pau ke nofo 'o tokanga'i 'a e ngaahi 'iote 'o kamata pē mei Niua, Vava'u, Ha'apai mo Tongatapu ni pea ko 'ene taimi eni 'oku *peak* ai.

He mahalo 'e mea'i pē he 'Eiki Minisitā Mālōlō ko e taimi ko ē 'oku *peak* ai ko ē 'a'ahi mai e 'iote, 'iote 'e 100 tupu 'oku 'a'ahi mai ki Tongatapu ni. 300 tupu 'a Vava'u pea 'oku nau toki mōvete takai holo ai. 'Oku ngāue'aki he taimi ni ko e 'omai pē *drop* holo pē he tahi fanga fo'i poe hono tuku holo ia e 'ū fakamomoho 'o toki ma'u mai pē ia 'o fua kilo holo ka na'e muimui'i eni ia he'etau va'a fakatotolo kehekehe pē...

<002>

Taimi: 0010-0015

'Eiki Minisitā Polisi: ... 'o 'ilo'i Sea, ka ko e 'uhinga ia 'o e taukapo. Sea, 'oku nounou 'a e tafa'aki ko eni ka na'a mau hanga pe he kuo tu'u tautolu 'i ha tu'unga 'i he taimi ni, 'oku paasi mai 'a e *border control* ki he *Customs*, ka 'oku 'ikai ke fakanaunau lelei. Ka kuo hoko 'a Tonga ni ko ha *transit point* ki he fe'ave'aki. Mahalo na'a mou mea'i pē 'a e puke ha ni'ihi 'i mala'e vakapuna. Ko e puke pe ia 'e homou mātu'a Kasitomu. Ka ko e kole ia Sea, ka ko u tuku pe ki he Pule pea ko u fakamālō pe ki hono fakatokanga'i 'e he Kōmiti ko eni 'a e ngāue kuo fai 'e he kau ngāue ko ē 'i he Kasitomu, kae pehē pe ki he *Inland Revenue*. Ka ko u tuku atu pe ke tataki mai pe 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku ne hanga 'o mea'i 'a e ngaahi me'a fakapa'anga. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele Fika 1 mei he Lolo 'a Halaevalu.

Poupou ke fakalahi vouti Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai

Lord Tu'ilakepa: Sea, mālō he ma'u faingamalie. Kuo maa'ulōloa 'a e pō, pea mahalo pe Sea, kuo mei 'u'ua 'a e moa. Mahalo ko e 'u'ua kuo tu'apō. Ka ko u vakai pē 'oku ke kei laumālie lelei pe ke tau hoko atu Sea. Ko u tu'u pe au ko u poupou ke fakalahi mu'a 'a e Vouti ko eni 'a e Minisitā. Lahi 'a e 'u ngaahi ngafa fatongia he ko e me'a ko ē na'e hoko 'i Ha'apai. Kaikehe 'Eiki Sea, 'oku faka'ohovale ia, na'e hoko atu kimu'a 'i Vava'u. Pea pulia 'a e fu'u fo'i fakamomoho ko ia, a'u ki he taimi ni 'oku 'ikai ke u 'ilo'i, na'a ku pehē 'eku falala ki he Minisitā ko eni 'e Polisi, pea 'omai 'a e fo'i fakamomoho pea pulia ai pe 'o a'u ki he taimi ni. Ko e me'a ko ē 'oku hoko he taimi ni, 'i he anga 'eku vakai 'oku mo'oni 'a e Minisitā kuo hoko 'a Tonga ni ia ko e feitu'u pe matapā ia ke fai ai hono 'ave holo 'a e me'a ko eni. Pea ko e me'a 'oku ou poupou ke fai mo ta'ofi, ta'ofi 'a e me'a ko eni. Sea, koe'uhi 'oku fu'u fakavalevale 'a e hoko 'a e me'a ko eni.

Ko u ma'u 'a e ki'i fakamatala falala'anga fu'u lova 'iote ko eni na'e fai mai ai ki Tonga ni, o'mai nautolu 'o fakatahataha 'i *Mineva*. Pea ko e me'a 'oku ou faka'amu ki ai ke fakaivia 'a e Minisitā ko eni pea ko u kole 'Eiki Minisitā ko eni ke ke hanga mu'a 'o sivi faka'auliliki 'a e 'u vaka ko eni 'oku nau o'mai ki heni. Pea hangē 'oku matamatalelei 'a e me'a atu 'a e kakai 'o e fonua kuo fonu mai 'a e 'iote, pea pehē kuo faka tupu 'a e pa'anga faka'ikonomika. Mahalo 'oku kau eni 'i he fa'ahinga folau vaka, mahalo 'oku lahi taha ai 'a e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. 'Ohovale pe he ta'u kuo 'osi 'apē 'oku mau 'i Vava'u, kuo fai 'a e fu'u *dinner* 'i Kenutu. Ko e *dinner* ko eni na'e *host* pe ia 'e he kautaha, ka na'a ku kole ki he ki'i motu'a 'i he motu ko ē ko Fetoko, ko e ongo mātu'a pālangi ke nau hanga mu'a 'o fai 'a e *cater* 'a e *dinner* ko eni. Na'a ku 'ohovale lahi 'i he'emaui 'i Vava'u he'eku 'i ai mo hoku fāfāfili 'eku sio ko ē ki he 'iote 'e fiha ko 'enau fo'i pehē hake pe nautolu 'o *parking* fo'i *party* pe 'ikai pe ke nau fou nautolu ki Neiafu. Pea 'ikai pe ke ngāue 'a e Kasitomu ia ki ai. Tau pe pō 'e ua pē pō 'e tolu, puli katoa 'e 'u 'iote ko eni nautolu ia 'o nau 'alu.

'I ai 'a e fu'u vaka ia 'e taha folau mai pe 'a e fu'u vaka ia pea ko u fiu hono 'eke holo heni, 'ohovale pe kuo lī taula 'a e fu'u vaka 'i he vaha'a ko ē 'o 'Umuna pea mo Kenutu. Ofi mai pē 'a e fo'i taumu'a pea ko 'eku 'eke atu. Ko e vaka ko e 'alu mei 'Utui ko e 'ave koā pehē ko e hoa 'o e 'eikivaka, pea nau tētē ai 'o fai 'enau sio tau. 'Oku 'ata faikehe ia kia mautolu 'i Vava'u 'Eiki Minisitā 'a e tu'unga 'oku 'i ai. Ka 'oku totonu ke fakaivia ho'o Potungāue ke fai mo ta'ofi 'a e ngaahi ngāue kovi ko eni 'i he fonua ni 'Eiki Sea.

Ko e me'a pē 'oku kole 'i heni 'e he ki'i pepa ko eni 'oku mau kole ke fakalahi pea 'oatu ha tokoni ki he Feitu'u na pea mou laumālie lelei ke fakahoko ha ki'i me'a 'e taha ke tau tokoni ki he Potungāue 'a e Feitu'una ke fakahoko. 'Oku fakaloloma 'a e talanoa ki he me'a ko ena 'oku hoko 'i Ha'apai, movete pea toki tākaki mai 'a e 'u me'a 'i Ha'apai. Mahalo na'e 'ikai ke si'i mea'i 'e he ...

<004>

Taimi: 0015-0020

Lord Tu'ilakepa: ...vakai ia pē ko e hā mahalo na'a nau pehē 'e nautolu ko e mahoa'a ke ngaahi 'aki ha'anau keke, kā ko e me'a mālie 'ikai ke 'i ai ha'anau keke he na'e meimei *high* pē mei he mātu'a 'alu 'o a'u ki he fāfāfili, na'a mo e pēpē mahalo na'e me'a pē kuo ngēngē pē pēpē hūfanga 'i he fakatapu tā ko ē ko e keke ia na'e ma'u ko ē mei tahi. Kā 'oku mau kole pē 'e 'Eiki Sea ke fakaivia mu'a 'a e Potungāue ko eni, tuku ā 'a e tolu pa'anga ia he 'oku ou tui 'oku ko e 'alu ko ē ke masivesiva 'a e kakai 'o e fonua ko e me'a leva 'e hoko te nau ngāue 'aki 'a e me'a ko eni. Tokolahi 'aupito 'a e ni'ihi ko hoku fāfāfili 'o'oku 'oku nau 'i Tonga ni ko e fakafoki mai mei 'Amelika. 'Oku ou fa'a fetaulaki mo nautolu 'oku ou poto pē au hono 'ai nautolu 'e 'Eiki Sea, ko 'enau talanoa 'a nautolu kuo nau fokotu'utu'u Pule'anga nautolu, kuo nau 'eva nautolu 'i he fa'ahinga 'elia ku ou 'ohovale au ia 'oku a'u pē ke u faka...pea 'oku a'u pē 'oku nau fokotu'u mai 'a e 'Eiki Sea 'i he 'aho ni ke Palēmia 'i he fonua ni. 'Ohovale au 'i he'eku fanongo 'i he fakatuputupu langi 'e ni'ihi ko eni, nau fokotu'u mai ke 'ai ha Palēmia fo'ou.

Ko e 'ata ia 'oku mahino mai kuo kamata ke uesia 'a e kakai 'o e fonua ko e kakai 'i he me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki 'Eiki Sea. Sea 'oku ou fokotu'u atu ke fakaivia mu'a 'a e

Potungāue ko eni, me’a matamatalelei o’oni ko ‘etau fanongo ki hono puke ‘a e me’a ko eni na’e hoko ‘i mala’e vakapuna. Kapau na’e ‘ikai ke tala ‘ehe ka u *security* mo e ni’ihi ko ē na’e ngāue ‘i ai he’ikai ke ‘ilo ia, ‘e mole atu pē ‘o hao ‘a e me’a ko eni, kaekehe te mau lave’i pē na’e ‘i fē’ia ‘a e kulī ‘i he taimi ko ia.

Sāmiu Vaipulu: Sea ka u ki’i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni, me’a mai ...

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na Sea, ko ‘eku kole ‘aku ia ke to’o hake mu’a ‘a e 14 ‘o ‘ai fakataha mo e 9, he ko e Minisitā pē ‘e taha. Pea ‘oku meimei lave pē ki he ‘ū me’a tatau pē kā ‘e to e iku pē ‘o to e *repeat* pē ‘a e fakamalanga. Malop Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō fakafofonga 15.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ‘i ai foki ‘a e fakamalanga ‘e taha kuo ‘osi mahino pē ‘a e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ai, ‘oku ‘i ai ‘a e fakamalanga ‘e taha ke tau tuku ā he ‘oku ta u ‘osi hela’ia, he ko ‘etau fefokifoki ‘aki sio ke me’a ki he pō fē ‘ohovale kuo me’a mai ‘a e Sea tau liliu ‘o Fale Alea, pea me’a ia hili ko ia ‘oku te’eki ai ke taimi ke tau tuku kitautolu, ko ene mahino mai ia kuo fuoloa ‘a e po’uli.

Fakama’ala’ala ki he fokotu’u ke fakaivia ngaahi potungāue ‘Eiki Minisita Polisi

Tevita Lavemaau: Sea ka u ki’i tokoni ki he ‘Eiki Nōpele, mālō ‘aupito. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ko e koloa folofola na’e tō mei he Taloni ‘i he hopoki ‘a e Fale Alea ‘i he ‘aho ni, mou ngāue fakataha, tokangaekina ‘a e faito’o konatapu ‘Eiki Sea. ‘Oku fokotu’u mai ‘e he fokotu’u ko eni ‘Eiki Sea, ko e 3 kilu Potungāue Polisi, ko e *front line* ia ‘i he protection ... ‘oku to e fokotu’u mai ke ‘ave ‘a e 3 kilu ki he Potungāue Mo’ui ko hono tokangaekina ia ‘a e fa’ahinga kuo lavea faka’atamai ‘i he ngāue ‘a e me’a ko eni. Pea ko e tō e ‘a e 3 kilu ‘oku ‘ave ia ki he Kasitomu ‘a ia ko e Kasitomu eni, ‘a ia ‘oku fakafuofua ‘Eiki Sea ko e fo’i 1 miliona kuo *commit* ‘a e Pule’anga ko ‘etau hanga eni ‘o tau’i ‘a e fili lahi taha kuo hake ‘i he matāfanga ‘o e ‘otu felenite, ‘oku ‘ikai ko *Gita* ‘osi lau miliona ‘a e fu’u silini ia ‘oku tau ‘ai ki ai, ko e fokotu’u mai ko eni tokangaekina ‘a e palopalema ko eni he te ne faka’auha ‘a e langa fakalalakala ‘oku fai ‘e he fonua. Ko e fehu’i tau fononga mai kitautolu ‘i he palopalema ko eni, kā ‘oku to e fu’u e’e’a ange he ‘aho ni. Te ta u to e hanga ‘o *review*? Te tau tali ki ‘apongipongi.

‘Oku ou tui ‘Eiki Sea, hou’eiki mou laumālie lelei mou laumālie lelei ko e ngāue eni ma’a e fonua mo e kakai fakalukufua, ko e tokangaekina eni ‘o ha kaha’u ‘oku malu ange ‘i he nofo fakasōsiale ‘i he langa faka’ikonōmika. Ko e ki’i taha miliona ko eni ia ‘ikai ko ha pa’anga ia ‘oku lahi, kā kuo pau pē ke kamata mei ha feitu’u. Ko e ngaahi sekitoa eni ‘oku nau fengāue ‘aki eni, kae tuku atu ke toki talanoa’i hono fakahoko ‘a e ngāue ‘Eiki Sea.

Ko e konga hono ua ki he pa’anga ‘e 2 kilu ko eni ‘oku fokotu’u mai ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō lahi atu ‘aupito heni ki he ‘Eiki Minisitā ...

<005>

Taimi: 0020-0025

Tevita Lavemaau : ..... Minisitā Tānaki Pa'angá. 'Oku ou fakamālō lahi 'aupito. Ko e fu'ū Patiseti ko ē na'a ku fa'u he ta'u kuo 'osí, pea mo e tāketi na'a ku hanga 'o hiki ki aí, Ma'u ia, pea tō e ope. Mahalo 'oku hulu'aki e 6 miliona, 'aho 30 ko ē 'o Suné, ka kuo pau ke tau fakaivia e Potungāue ko ení. 'Oku lolotonga langa honau fale 'i Uafu Kuini Sālote, te'eki ai ke mahino ia pē 'e 'osi, neongo na'e 'osi vahe'i e pa'anga ki ai. 'Oku ngāue'aki e ngāue faka-Patiseti ko e *contingency fund*, ke fakakakato'aki hono fakanaunáu. Pea 'ikai ke ngata ai, kuo hoko a Vava'u ia, ko e matapā hū'anga e folau mei tu'apule'angá, tautefito mei he ngaahi 'ioté. 'Oku fiema'u ke tau fakaivia 'a Vava'u lahi, ke malu'i, kuo pau pē, ko e fatongia ia e fonuá, fatongia e siasí, fatongia e kakaí. Pea ko ia 'oku ou kole atu, Hou'eiki, mou laumālie lelei, tau tali e fokotu'u mo e kole 'oku 'oatú, telia na'a 'eke atu e totó kia moutolu ha 'aho. 'Oku 'ikai ke mou fai ha ngāue. 'Oku ou fokotu'u atu. Tau tali mu'a e 'Esitimetí ko ē 'a e Potungāue Kasitomu, pea mo e fokotu'u 'oku 'omaí, 'oku ne fakalahi'aki e ki'i 5 kilu. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia ko e vouti ko ení 'oku fakataha'i pē ia he 14 mo e 9? Potungāue Polisi, mo e Tāmāte Afi, pea mo e Pa'anga Hūmai, mo e Tute. Fokotu'u eni kuo fokotu'u mai. Me'a mai, Minisitā Pa'anga.

Kole Pule'anga 'oua to e liliu e Patiseti 'oku tukumai

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'Eiki Sea. 'Oku ou fakatapu ki he Feitu'u na. Tapu pē pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni Ko e mo'oni 'aupito 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e tokangá, pea tau tokanga kotoa pē ki ai, he na'e 'ikai ke pehē ia, ko e tu'u ko eni 'a e Patisetí na'e 'ikai ke fai ki ai ha tokanga, ki he me'a mahu'inga ko iá, kae hangē pē ko e me'a ko ē na'e fakahoko atu 'i he *Budget Statement*, ko e taha ia 'a e ngaahi me'a na'e tokanga ki ai 'a e Patiseti.

Ko e me'a foki ko ení 'oku fakafelālāve'i e ngaahi Potungāue lahi. Ko e konga ko ia ki he Potungāue Kasitomu, na'e fokotu'u ki ai 'a e fo'i *post fo'ou* 'e 12, ke ne hanga 'o fakaivia 'a e fakatotolo, pē *investigation* ko ia 'i he Potungāue ko ení. Pea 'oku fai foki 'a e fengāue'aki ai pea mo e *community*, hangē ko e kau Polisi. 'I he 'aho ni, na'a ku *sign* ai 'a e *agreement* ki he tokoni mai 'a 'Asitelelia, ki he kau polisi. Ko e me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e tokangá, ko e *drugs*. Ko 'eku fakahoko atu pē 'eau ia, ko e fo'i 7 kilu 5 mano. Ko 'eku fakahoko atu pē 'eau ia, 'oku fai pē 'a e ngāue ki ai, koe'uhí mo fakamahino pē. Hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga 'Euá. Talamai 'e hili mai ki homau 'ulú, 'o e Pule'angá, 'a e faingata'a ko iá. Mau 'osi 'ilo lelei pē, 'oku hili mai kia kimautolu. Pea na'e 'osi fai mai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko ení. 'Oku 'i ai 'a e fakakaukau ko eni ki he polisi fakakoló, mahalo te tau toki feme'a'aki ki ai 'amui ange. Ka ko e 'ū ngaahi konga felālāve'i, mo e ngaahi me'a felāve'i mo e siasí, 'i he ngāue ko ení. Ka ko 'eku kole pē au, ke mou laumālie lelei mu'a kae 'oua te tau toe hanga 'o liliu 'a e Patisetí mo hono *structure*. Kuo 'osi fai pē 'a e ngāue ki ai. Ko ia pē, Sea. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni : Kātaki pē, Sea, ke u ki'i tokoni pē ke ma'ala'ala e me'a 'e ni'ihi. Ko e me'a 'oku mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā, na'e fai pē 'a e feme'a'aki ki ai. 'Oku fu'ū mahu'inga 'aupito'a hono 'omaí ko ē 'a e kau , ke fai e talanoá. 'Asi ko ē he seniti na'e 'oange ko ē 'e Fale Pa'angá, 'a ia 'oku 'asi ko ē he 'Esitimetí, na'a nau kei fakatangi mai pē 'o kapau 'oku 'ai ke fai honau fatongiá, tautefito ki he me'a ko eni fekau'aki mo e faito'o konatapu, 'oku fiema'ū 'a e ki'i fakaivia

ko ení, 'Eiki Sea. Ko e 5 kilu pē ia ki he Kasitomu mo e *Revenue*, pea 1 miliona ki he Polisi. 'A ia 'oku faingofua pē hono, kapau 'e tali 'e he 'Eiki Minisitā *Revenue*. Ko e hiki'aki pē e ...

<006>

Taimi : 0025-0030

Siaosi Sovaleni : .. tñaki *revenue* 'a e Kasitomu 'a e 1.5 miliona, kae fakahū leva 'a e fakamole ko e 5 kilu hē, 1 miliona he Polisi. Ko e 'uhinga ia ko e fokotu'u atu pē 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ko ha fiepoto ia 'Eiki Minisitā ko ha fie kaunoa, ka ko e 'uhinga pē kapau na'a 'oku ke faingatā'ia pē 'e ma'u mei fē 'a e 1.5. Kapau 'e fiemālie pē 'a e 'Eiki Minisitā *Revenue*, hiki'i pē 'ene *revenue* tñaki ki ai 'a e 1.5 kae 'oange 'ene 5 kilu 'i he Kasitomu mo e *Revenue*, 'oange mo 'ene 1 miliona ki he Polisi. Na'a ke ki'i me'a vave foki 'Eiki Minisitā ki he *grant*. Sea, ko e 'uhinga 'a e 2 kilu ko ia Sea, 'oku mahino 'aupito 'a e fiema'u ke tokonia 'e he ngaahi polisi fakakolo 'a 'etau kau Polisi. Ka 'oku mahino 'aupito pē 'oku 'ikai ke lava ia 'o *sustainable*. 'Oku 'ikai ke lava ia 'o lele fuoloa. Pea na'e 'uhinga leva ke fai ha talanoa ke 'i ai ha ki'i sēniti ke ala tohi kole ki ai 'a e 'u Polisi Fakakolo, ke lava pē ā 'o ma'u mai ha ki'i *allowance* 'oku 'ikai ko ha vahe, ke ma'u ai ha fo'i mā, 'a kinautolu ko ia 'oku fakahoko fatongia ko ia. 'A ia ko e 'uhinga ia 'o e ki'i 2 kilu ko ia Sea. Ko e 'u polisi fakakolo ke 'i ai ha faingamālie ke nau tohi ai, ma'u mai ha ki'i me'a ke lava fakaai 'aki 'a e fo'i ma pē ko ē he pongipongi mo e alā me'a pehē. 'A ia ko e anga pē ia 'o e fakama'ala'ala Sea.

Ko e 1.5 miliona ki he Polisi mo e Kasitomu, kapau 'e fiemālie pē 'a e 'Eiki Minisitā *Revenue*, hiki'aki 'ene 1.5 miliona 'ene *revenue*, fakalahi mo 'ene fakamole 'aki 'a e 1.5, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki. Kuo mahino 'a e vouti ko eni, ko e fokotu'u ē kuo 'omi mei taumu'a 'e he Minisitā Pa'anga pea 'oku ou tui ko e tu'u pē ia 'a e angi. Mou laumālie ke tau tali ia, ka tau hoko atu.

Siaosi Sovaleni : Sea 'oku 'ikai ke mahu'inga 'a e faito'o konatapu ia ki he Feitu'u na Sea. Tuku mu'a ki he Minisitā *Revenue* ke ki'i 'ai mai pē te ne loto ke 'oange ke 1.5 pē ko ha 5.

'Eiki Minisitā Tñaki Pa'anga Hū Mai: Tapu mo e Feitu'u na Sea pehē ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Kiate au 'oku mamafa 'a e me'a ko eni, kiate au Sea 'a e feinga ko eni ke fakafetaulaki'i 'a e faito'o konatapu. Ko hono 'uhinga ko e konga ko ia 'oku 'ilo 'e he sosaieti, ko e falakiseni si'isi'i pē ia 'o e me'a 'oku hoko. 'Oku 'ikai foki lava ia 'o fakamatala kitu'a. Pea ko hono uesia 'e fu'u oma 'au'aupito, ko hono 'uhinga he 'oku tau si'isi'i. 'Oku 'i ai pē 'eku tokanga ko hono 'uhinga na'e 'osi 'ave 'etau Tali Folofola ki he 'Ene 'Afio, pea tau hanga 'o fakahoko ai, te tau fakahoko ai te tau *commit* e *resource* ki he feitu'u ko ia 'oku folofola mai ki ai. Ka ko u 'ilo foki neongo 'a e ngaahi 'u me'a fēfē kuo 'ave 'a e tokanga ki he ako, 'oku 'i ai 'a e tokoni ia ki he ako, ko ena folofola ki ai 'Ene 'Afio, 'oku 'i ai mo e tokoni 'oku fokotu'utu'u ia ki he langa. Ko e toe eni 'a e tafa'aki ko eni, ka 'oku mahino pē ia ki he motu'a ni 'e pule 'a e *availability* ko e pa'anga ko e me'a ia ko e 'oku pule 'aupito. Ko hoku faingatā'a'ia 'anga ko eni kapau te u pehē atu ke hiki pē ā 'a e tñaki 'aki ha 1.5. Me'a ko e tu'u ko ia he taimi ni 'oku tau lolotonga nounou'aki 'a e 12. Ko e fo'i vaha'a taimi ko eni, 'aho 20 ki he faka'osinga ko ia 'o e mähina ni, fiema'u ke tñaki 'a e 12 miliona. Ka ko e hiki ko eni ko eni he taimi ni, 'oku kau eni ia he hiki lahi taha ko e 224 miliona 'oku tukumai ke feinga'i 'e he ongoPotungāue ko eni. 'A

ia ko 'eku faingata'ia ia, kapau pē na'e ... tukukehe pē kapau 'oku hala 'eku sio 'aku ia Sea ka ko 'eku faka'amu 'a'aku'io 'oku ou toe faingatā'ia pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko ia 'oku pule ko e .. Mou tokoni mai Hou'eiki mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mou fokotu'u mai.

Tevita Lavemaau : Sea ka u ki'i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Fika 11 'o 'Eua.

Kole ke tali fokotu'u ke fakalahi vouti Minisita Tānaki Pa'anga Hū Mai

Tevita Lavemaau : Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea ko e Potungāue ko eni ko e kau eni he Potungāue, ko e Potungāue eni 'oku ne fataki 'a e fonua ni. Kuo pau ke tau teuteu ke tau tokoni'i kinautolu 'i hono malu'i hotau kau'a fonua. 'Eiki Minisitā, 'oku ou fiefia 'i ho'o loto lahi, 'oku ke 'ilo 'a e 12 miliona ko ena, 'e tānaki 'e he Kasitomu ki he 'aho 30 ko ia 'o Sune, , te ke 'ova 'aki 'e koe 'a e 8 ki he 10 miliona. Pea kapau 'e 'osi 'a e 'aho 30 'o Sune pea ke ha'u 'o fakahoko mai 'oku 'ikai te ke 'ova 'aki, pea 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku hoko ki he Potungāue. Ko e Potungāue ko ena, Potungāue 'oku nau ngāue fakataha, fepoupouaki pea 'oku nau fai honau lelei taha, ke ikuna 'enua tāketi. Ko hono fakavia ko ia 'o e Potungāue ko eni, hangē ko ia na'a ku lave ki ai kimu'a. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki ia Potungāue Mo'ui ...

<008>

Taimi: 0030-0035

Tevita Lavemaau: Potungāue Polisi. Ko e ki'i taha miliona 'oku 'ikai ko ha to e fika fo'ou ia, ko e hulu ko ē 'a e fika ko ē kuo fokotu'u ki he Patiseti ko ē 'o e 2018/2019, lava pē ia ai. Lava pea ope pea to e toe. Ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea tau tali mu'a 'a e fokotu'u 'oku 'oku 'omai fakataha pea mo e ngaahi, mālō.

Fakahā malava ke lava tānaki 1.5 miliona fakalahi ki he Vouti Potungāue Tānaki \$ Hū Mai

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Sea, ko e 'ai pē ke tuku atu pē mu'a Sea fakamolemole ki he Feitu'u na pea mo ho'o Kōmiti Kakato. Na'e fai e fetu'utaki ki he Pule ko eni 'o e tafa'aki Tānaki Pa'anga ko e fakahoko mai mei ai 'e lava pē.

Tevita Lavemaau: Mālō,

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: 1.5 miliona. Kapau 'oku laumālie lelei 'a e Feitu'u na te ke pule pē 'Eiki Minisitā Pa'anga. Mālō.

Lord Nuku: Sea, ki'i tokoni atu pē mu'a Sea koe'uhī ko eni kuo fakahoko mai mei he tokotaha ko eni ko ē ko ē 'oku ne tānaki 'etau pa'anga 'Eiki Sea 'oku malava ke tānaki. Ka ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga ia 'Eiki Minisitā ko e uēsia ko ē 'o e kakai e fonua he taimi ni. Ko e uēsia ia

‘oku lahi. Ko e faingata’a’ia ko ē ‘atautolu ko ē heni ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ha faingata’a ia ‘oku kau he lau. Ko e faingata’a ko ē ‘oku lau ‘a e fanga ki’i me’a ko eni ko ē ‘oku hoko ‘i tu’a he taimi ni ki he to’utupu ko ē ‘o e kakai ‘o e fonua Sea. Pea ko e me’a ia ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e poupou kapau ‘e ki’i fakangaloku mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko eni kuo fakahoko mai mei he tokotaha ko ē ‘oku ne tātaki e fa’ahinga pa’anga ko eni ke ki’i, fokotu’u atu e taha miliona nima kilu ko eni, ko e fakahoko atu pē ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki tau ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea kātaki ki’i fokotu’u atu pē. Ko u fokotu’u atu au ia ‘oku tau tali kātōa, ‘osi mahino pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e ta’etali, ‘e ta’epoupou ki ai, ko u fokotu’u atu pē au ia koe’uhī ke mai mu’a ke hangē pē foki ko e fokotu’u ‘anenai ke ‘ave ke *review* he ‘e malava pē ia ke tau pehē ‘e si’isi’i e 1.5 na na’e fiema’u ha nima ia pē ono pē ko ha ngaahi me’a makehe ia ‘e to e ‘asi mai ia he taimi ‘e fai ai e *review* ke fakapapau’i ... pehē pē he Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i ai pē silini talifaki ia ‘e lava ia ke ngāue’i ‘i he ‘osi ‘a e *review* ‘i he mahino ko eni ko ē ko ē ‘oku ‘osi mahino ‘aupito ‘a e fo’i fakakaukau ko e founa ngāue, ko e fokotu’u ia Sea mālō.

Fokotu’u ke tutuku ‘a e Fale he kuo kehe founa ia Pule’anga

Lord Tu’ilakepa: Tokoni Palēmia, Sea ki’i fakamolemole ko u pehē mu’a ke tau tuku ā. Kuo mafuli ‘a e founa he taimi ni ‘a e Pule’anga ko u fakatokanga’i, *review*. ‘Aneafi, tuku mai, tuku mai. Tuku mai ke fai ha ngāue ki ai. Ko eni ko ‘etau meimei tali pē, fēfē ke *review*, fēfē ke tau *review*, ko ‘ene *review* pē, mai. Ko e tali e lao ko eni kuo ‘osi mahino ki he kau Mēmipa ko ‘ene hoko atu ia e ngāue, ko e *review* ko e toki me’a kimui ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tokoni atu pē mu’a ki he fakatonutonu Sea.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai, ‘ikai ko ha fakatonutonu ia ‘a e Feitu’u na, ko u pehē ke tau tuku ā he ko ē kuo ‘i ai e fo’i founa kuo ‘ohake he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato: Sai Hou’eiki ...

Siaosi Sovaleni: Sea tau ‘i he māfana ko eni kuo tali mai ‘e he Minisitā *Revenue* e 1.5 miliona, fēfē kapau te tau fakapaasi ā ‘a e Polisi pea mo e *Revenue* he ko ē kuo me’a mai e Minisitā ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Kapau te tau tali he ‘ikai ke u fakakau ai ‘a e tātaki ko eni. Ko ‘etau tali pē e vouti kae tuku e, ‘a e me’a ko eni ‘oku tātaki ki he Pule’anga ke nau toki sio ki ai.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘oku ‘ikai ke ke kau e Feitu’u na ia he me’a ko ia. Ko e me’a ia ‘a e kau Mēmipa, ko mautolu ia ko e fai hono, feme’a’aki pea ko ē ‘oku me’a mai e Minisitā, ‘oku mahino mai pē ‘oku ke nofo pē ki he Pule’anga, tukuange kapau ‘oku ‘i ai ha me’a kuo tali mai he tafa’aki ko ē. Pea tau, ‘io ka tau hoko atu ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki.

Lord Tu’ilakepa: Kae hangē ‘oku ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Tau liliu ‘o Fale Alea.

Lord Tu'ilakepa: Ko ē, ngāue'aki ē, liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na'e liliu ‘o Fale Alea pea me'a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, kole atu ke toloi e Fale ki he 10:00 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē ia ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>

Fakamā'opo'opo Feme'aki Fale Alea

Po'uli – Tusite, 19 Sune 2018

Hu Fale Alea he Taimi 9 efiafi.

01: Lotu 'a e 'Eiki

02: Ui 'o e Fale

Poaki Tomui

Poaki

Nōpele Fusituá

03: Me'a 'Eiki Sea

Ne me'a mai 'a e 'Eiki Sea ki he tohi tangi 'a ia ne 'osi tali 'e he Fale Alea pea tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke fai hono alea'i 'o e fakataha 'a e tohi tangi 'i he palani ngāue 'oku hā 'i he vouti 'a e Potungāue 'Atita. Ne fakama'ala'ala 'e he Sea ko e taimi 'oku tali ai e Vouti 'a e 'Atita Seniale 'oku tali fakataha ai pe mo 'ene palani ngāue ka ko e taha e tangi he tohi tangi ke fai hono alea'i fakataha. Ka ne fokotu'u 'e he 'Eiki Minisita Polisi ke toki alea'i i hano fakafoki hake ki he Fale Alea . Ne liliu ai pe 'a e Fale Alea ó Kōmiti Kakato.

04: Kōmiti Kakato.

Ne tali 'a e Vouti 'a e Kau Tau 'Ene Áfio á ia koe fika 7 ia .Ka ne fokotuú é he Fakafofonga ó Tongatapu 3 ke tuku atu ha faingamalie ó e Minisita á e ngaahi Potungaue. Vouti fika 8 'a e Potungaue Paánga ne fokotuú mai ka ne kole á Tongatapu 3 ke meá mai e Minisita Pa'anga koe'uhi ko e vouti eni 'oku lahi taha ai e pa'anga 'a e fonua. Ne to e kole 'e he Sea 'o e Kōmiti Paánga ke ne fakamalanga ai koeúhi ko e taha eni he ngaahi vouti ne fai ki ai e ngāue á e Kōmiti Paánga. Ne fakaha é he fakafofonga ó Éua 11 ne í ai e ngaahi fakamatala ne nau fiema'u mei he potungaue ko eni ka ne íkai ke tukuange mai ia e he potungaue koeúhi ne taófi ia é he Minisita. Naá ne fakatātāáki e 5 miliona ki he paánga talifaki ki he fakatamaki ki he fakaenatula. Ne fakaha é he Fakafofonga ó Éua 11 naá ne óhovale í he fakafokifā kuo 5 miliona á e paánga ko eni hili ko ia ne lau kilu pe he ngaahi áho kuo toki maliu atu.

Ko e fokotuú hono 2 ke fakalahi áki e paánga tokoni ki he 5 miliona ki he Pangike Fakalalakaka ke tokoni ki he kau goue.

Ne tokoni mai Fakafofonga fika úluaki ó e houéiki Nōpele ó Tongatapu naá lava ke fakaátā mai e *foreign reserve* ke nō mei ai e kakai e fonua ke peseti é 1. Pea ne tokoni mai e Palēmia koe áve pe silini ki he Pangike óku íkai ha to e íai ha mafai ki ai ó tautolu ki ai. Ka ne fakatonutonu é he fakafofonga ó Éua 11 ko e silini ko ia koe paánga ia á e Puleánga óku totonu ke nau fokotuútuú e *policy* ki ai.

Ne fai e ngaahi femeááki pea ne tokoni mai e Fakafofonga Kakai ó Tongatapu 5 ó ne fakamahino óku kei lele pe polokalama ia a e pangike ki he kakai fefine peseta ;e 4 pea óku ne fakaámu naá lava ke í ai ha polokalama tatau ki he kau ngoue.

Ne fehu'ia é he fakafofonga ó Haápai 12 kapau óku lava e kakai fefine ó no peseta é 4 pea íkai ke maluí .Koeha leva palopalema ne íkai óange ai e faingamalie tatau pea moe kau ngoue.

Ne tokoni mai e Minisita Leipa óku ne tui lahi ia ki he meá óku fokotuú ka ne meá hake á e Fakafofonga ó 'Eua 11 ke áve ha kii seniti ki he pangike ke fakaiviaáki e kau ngoue. Ne fakamaálaála é he Minisita *MEIDECC* ko e 13 miliona óku í he pangijke pe ia ka koe úhinga óku noa ai koeúhi é íkai ke toe fakalahi e nō ko eni. Ne toki meá mai e Minisita Paánga koe mahina ni óku toe fakahoko ai e review óe aleapau moe pangike.

Ne meá mai e Minisita Toutai moe Ngoue ó fakahoko mai éne mahuíngáia he issue ko eni ó kamata mei heéne fokotuú e no ki he kau toutai teékiai ke fokotuú e Pangike *TDB*. Naá ne fakamahino ai óku fiemaú ke fai e review he kapau é ikai é ikai ke lele lelei e polokalama ia.

Ne mālōlō ai he 10pm

Ne hoko atu e Minisita Toutai mo Ngoue óku fiemaú e founa ngaue óku faingamalie ange ki he kau ngoue pea moe kau toutai pea ke nau maú e *feeling of ownership*. Pea oku fai e feinga ke maú e paánga mei muli ke tokoni pea é kei áve pe ki he pangike ka koe founa ngaue é kehe.

Ne kole á e Fakafofonga ó Vavaú 15 ke tali pe 'e he Fale Alea e fokotuú á e Kōmiti Paánga pea ke toki kumi é he Kōmiti Paánga e paánga ke faiáki e fakalahi ko eni. Ne poupu mo Vavaú 16 ki he fokotuú á e Kōmiti Paánga. Pea ko e 5 miliona ke áve ia ki he Potungāue Leipa. Ne fai e ngaahi femeááki pea fehuía é he fakafofonga ó Tongatapu 3 á e paánga é 28 miliona óku í he foí vouti pe é taha ka óku fakapaánga fakalotofonua. Pea ne meá mai moe fakafofonga fika úluaki óe Houéiki Nōpele ó Tongatapu ke fakamaálaála mai e 9 miliona óku áve ki he sipoti.

Ne meá mai e Minisita koe 28 miliona ko ia ko e 10 miliona mei he *reserve* pea mo e meimei 20 miliona mei he *World Bank* ka ne fakatonutonu é he Fakafofonga ó Tongatapu 3 ko e paánga lahi ia pea óku fiemaú ke ílo pe koe ái ke fakamoleki ki he ha. Ka ne meá mai e Minisita koe paánga ia ko ia óku fakataumuá ki he langa afaa. Ne fokotuú e he fakafofonga ó Tongatapu 3 ke fakahingoa aa á e 28 ki he paánga fakaakeake mea *Gita* kae óua é ui ko e *special project*. Ne fokotuú é Haápai 12 ia ke nofo pe á e paánga he special project he ka liliu e hingoa é fihia ai e paánga ia.. Ka ne kei fokotuú atu é he fakafofonga ó Tongatapu 3 ke liliu e *special project* ki he *sub* polokalama pe é taha.

Mālōlō he 11:15pm

Ne hoko atu e femeáki kihe fakafofonga óe Houéiki Nōpele o Éua fekauáki ai pe mo e 28 miliona ó ne fokotuú ke muimui pe Fale ki he Lao. Ne to e hoko atu e femeáki ki he 9 miliona ne vaheí

ki he sipoti pea ne meá e Minisita Moúí ko e 9 miliona óku toó ia mei he paánga á e fonua ki hono langa ó e *track* ka ko e tokoni á Nuúsila ia ki loto malaé. Ne teu ke tali tali ka ne fakamanatu é he fakafofonga ó Éua 11 éne fokotuú ke áve 3 miliona ke tokoni ki he kau ngoue mo e toutai. Ka ne fokotuú mai mei he Minisita Paánga ke tali pe patiseti kae tali ki he *review*. Ne to e meá mai e Minisita *MEIDECC* oku ne tui ia oku nau loto kotoa ki he tokoni, kae fēfē ke tali pe patiseti kae toki fai hano vakaií fakalelei.

Ne tuútuu ni e Sea ke pāloti, ki he fokotu’u ke tanaki atu e paánga e 3 miliona ki he patiseti pea ne loto ki ai e toko 7 pea íkai loto ki ai e toko 10. Ne tali ia pea hoko atu ki he vouti fika 9 á e Potungāue Paánga Hū Mai mo e Tute. Ne fakahoko atu ai fakamaálaála á e Fakafofonga ó Tongatapu 3 ki he fokotuú á e Komiti Paánga ke fakaivia á e potungāue ko eni. Pea ne fakamalo’ía é he Minisita á e ngāue á e Komiti Paánga koeúhi óku fiemaú e tokoni á e potungāue he kuo hoko á Tonga ni koe fonua ia óku fetuku pe transit ai e faitoó konatapu. Ne fokotuú é he Fakafofonga ó Vavaú 15 ke aleaí fakataha ‘a e vouti fika 9 pea moe 14 he oku na í he malumalu pe ó e Minisita é taha pe. Ne meá mai e Minisita Paánga óku moóni pe fokotuú ia pea ne fokotuú mo e ngaahi *post foóu* é 12 ke nau tokoni ki he fakatotolo pea ne kole ai ke óua é to e liliu e paiseti pea mo hono *structure*. Ne fakamaálaá é he Fakafofonga ó Tongatapu 3 ne makatuúnga énau fokotuú mei he fakamatala e kau ófisa maólunga á e potungāue énau kole ke to e hiki hake énau patiseti. Ne meá mai e Minisita Tānaki Paánga óku ne fiemaú é ia e paánga ka é pule pe á e Minisita Paánga. Pea ne to e fakahā mai é he Minisita kuo fakahoko mai me he tokotaha oku ne tānaki e paánga ío é maú e 1.5 miliona. Ne fokotuú mai é he Tokoni Palēmia ke tuku mai pe ke óange ke *review*.

(Ne toloi heni ‘a e Fale ki he 10 ‘aho hoko)